ابولفضل رجبوف

دیل، جمعیت، شعور

دؤردونجو فصیل

- *دیل و تاریخ*
- *دیل واحیدلرینین یارانماسی یوللاری*
- *دیللرین کونتاکتی*
- *دیل دگیشیکلیکلرینین تئمپلری*
- *دیلین اینکیشافیندا ترقی پروبلئمی*
- *دیل و مدنیت*

دیل و تاریخ

دیلین جمعیتله سیخ علاقه ده اولماسي- دیلسیز جمعیتین، جمعیتسیز دیلین مؤوجود اولماماسي مسالهسیندن ایکینجي بیر پروبلئم-دیل و تاریخ پروبلئمي مئیداىا چیخیر. بو پروبلئمي، اساسن، دیلین تاریخي اینکنشافي؛ جمعیتین تاریخي ایله دیلین تاریخي آراسینداکي موناسیبتلرین ایضاحی و حلي شکلینده قبول ائتمک لازیمدیر.

دیل تاریخي کاتئقوریيادیر، او، بشر تاریخيِنین چرچیوهسینده اینکیشاف ائدیر، بو چرچیوهدن کناردا نینکي دیلین اینکیشافیندان، حتا اونون مؤوجودلوغوندان بئله صؤحبت گئده بیلمز. بونا گؤره ده تاریخدنخاریج دیلچیلیک، آخرونیک دیلچیلیک یوخدور. بونونلا یاناشي بوتون دیلچیلیگي، بعضي تدقیقاتچیلارین ائتدیگي کیمي (مثلن، ه. پاول «دیل تاریخيِنین پرینسیپلري»)، تاریخي دیلچیلیگه چئویرمک، عمومیتله علمي دیلچیلیگي تاریخي دیلچیلیگه چئویرمک ده دوزگون دئییلدیر.

دیل اینکیشافدا اولان، دینامیک ثابیتلیکدیر. ایلک باخیشدا غریبه گؤرونن (اینکیشافلا، دینامیکا ایله ثابیتلیگین بیر چرچیوهده یئرلشمهسي دوغرودان دا غریبه دیر) بو حؤکم او دئمکدیر کي، دیل نینکي بیر تاریخي کاتئقوریيا کیمي اینکنشافدادیر، هم ده موعین بیر زامان کسیگي اوچون ثابیتلیکده اولان دیلده موعین دگیشیکلیک باش وئریر. دیلین ثابیتلیگیني سوکونت وضعیتي کیمي، داشلاشما کیمي باشا دوشمک اولماز. اونسیته خیدمت ائدن، هر گون، هر آن ایشلنن دیل اینکیشاف ائتمگه بیلمز، دیل اینکیشافدان قالارسا، اونسیته خیدمت ائتمزسه، اؤلر. بونا گؤره ده دیلین حتا بیر آنلیق ثابیتلیگیني دینامیکا کیمي باشا دوشمک لازیمدیر. و. هومبولدت بو فیکري گؤزل ایفاده ائدهرک دیلي هم فعالیت، هم ده بو فعالیتین محصولو آدلاندیریر. دیلین دایمي کئیفیتي اولان دگیشکنلیک، تاریخي اینکیشاف، دینامیزم دیلین ماهیتیني تشکیل ائدیر. دیلین طبیعتیني دوزگون قاوراماق، درک ائتمک اوچون دیلین اینکیشافيِنین داخیلي و خاریجي قانوناویقونلوقلارینی، دیلده باش وئرن دگیشیکلیکلرین سبب و نتیجهلرینی، اونلارین باش وئرمهسینه سبب اولان موختلیف داخیلي و خاریجي فاکتورلارین، او جوملهدن زامان فاکتورونون تاثیریني اؤیرنمک، دیل دگیشیکلیکلرینین تیپ و فورمالاریني ایضاح ائتمک واجیب و ضروریدیر. دیلده باش وئرن دگیشیکلیکلر اونون کومونیکاتیو واسیطه اولماسیندان ایرهلي گلیر. کومونیکاسییایا، اونسیته خیدمت ائدن دیل، طبیعي کي، اینساني احاطه ائدن اوبیئکتیو عالمي، گئرچکلیگي اینعیکاس ائتدیرمهلیدیر. اینساني احاطه ائدن گئرچکلیک ایسه دایم اینکیشافدا، دگیشمکدهدیر. اطراف موحیطدکي همین دگیشیکلیکلرین دیلده اؤز عکسیني تاپماسي دیلده دگیشیکلیکلرین باش وئرمهسينین، دیلین اینکیشافيِنین اساس سببلریندن بیریدیر. دیلین اینکیشافيِنین ایکینجي، اساس سببي ییئه ده اونون کومونیکاتیو واسیطه اولماسي ایله علاقهداردیر. تفکورو داها دوزگون عکس ائتدیرمک، فیکري داها ایفادهلي چاتدیرماق اوچون دیل دایم تکمیللشمهلي، تکامول پروسئسي کئچیرمهلیدیر. بو، دیل سیستئمیِنین تکامولو، دیلین مئخانیزم و قورولوشونون تکامولو - دیلین تشکیلاتي تکامولودور. پرینسیپجه، دیلین تکامولو هئچ واخت دایانمیر و دیل مؤوجود اولدوقجا داوام ائدیر. گؤروندویو کیمي، دیلده دگیشیکلیکلرین باش وئرمهسي، دیلین اینکیشافي مورکب پروسئسدیر: دیلده اطراف

موحيطين تاثيري ايله باش وئرن دگيشيكليكلرله يانا‌شي خاريجي فاكتورلارلا سبب‌لنمه‌ين دگيشيكليكلر ده باش وئرير. بو دا ايكي سببي - كومونيكاتيو واسيطه اولان ديلين هم اطراف موحيطي اينعيكاس ائتديرمه‌سيندن هم ده اؤزونون موستقيل داخيلي قورولوشا ماليک اولماسيندان ايره‌لي گلير.

ديلده دايم دگيشيكليكلر باش وئرير و ديل هميشه سيستئميني، داخيلي قورولوشونو تكميل‌لشديرمگه چاليشير. دايم دگيشن و هميشه تكامولده اولان بير شئي اونسيته خيدمت ائده بيلمز، چونكي اونسيتده اولان طرفلر بو دگيشيكليكلري سينخرون شكيلده قاورايا بيلمزلر. بونا گؤره ده ديلده دگيشمه و سيستئمين تكامولو ايله ياناشي بونلارين تام عكسي اولان بير پروسئس - ديلي كومونيكاسييا واسيطه‌سي كيمي موحافيظه ائتمگه يؤنلديلميش اگله‌مه پروسئسي، ديلده مؤوجود اولانلاري موحافيظه ائتمه، ديلده سرت، قفيل دگيشيكليكلرين قارشيسيني آلما پروسئسي ده گئدير. ديل قورولوشونون سوييه‌لرينين موختليف درجه‌لي دگيشمه‌سي بورادان ايره‌لي گلير. ديلين ديناميک ثابيتليگي ده محض بوندا اؤزونو گؤسترير. گئرچكليگين بير سيرا ديگر موركب وارليقلارينا اويغون اولاراق ديل ضيديتلرين ديالئكتيک وحدتي كيمي سجيه‌لنديريله بيلر. ديل ثابيت اولانلا دگيشكن اولانين، ايستاتيک اولانلا ديناميک اولانين وحدتيندن عيبارتدير.

ديلده‌كي بو ايكيليک اونون وظيفه‌سيندن ايره‌لي گلير. بير طرفدن، علم، مدنيت و تئخنيكانين اينكيشافي ايله علاقه‌دار اولاراق جمعيتين دايم آرتان طلباتيني -اؤدمک اوچون ديل هميشه اينكيشاف ائتمه‌لي، شكليني دگيشمه‌ليدير: سون نتيجه‌ده ديلين هئچ بير سوييه‌سي اينكيشافدان، تكامولدن كناردا قالمير. ديگر طرفدن، ديلده باش وئرن هر هانسي بير دگيشيكليک نينكي سوسيال موتيولشديريلمه‌لي و سوسيال بگه‌نيلمه‌لي، هم ده سوسيال محدودلاشديريلماليدير، چونكي جمعيتين منافعي طلب ائدير كي، ديلدكي دگيشيكليكلر جمعيتين موختليف نسلينه و طبقه‌سينه عايد عوضولري آراسيندا قارشيليقلي آنلاشماني پوزماسين. نسيللر آراسينداكي واريثليک ديلده سيچراييشلي و قفيل كارديال دگيشيكليكلرين باش وئرمه‌سي‌نين قارشيسيني آلان قووه كيمي چيخيش ائدير.

ديلين تاريخي ايله او ديلده دانيشان خالقين تاريخي آراسيندا سيخ علاقه‌نين اولماسي هله قديم زامانلاردان تدقيقاتچيلارين ديقتيني جلب ائتميشدير. بو پروبلئم تكجه ديلچيليگين مؤوضوعسو دئييلدير، او، داها چوخ فلسفي پروبلئمدير: او، هميشه فيلسوفلاري و تاريخچيلري مارافلانديرميشدير.

بو پروبلئم ديل حاقيندا علمده اؤزونه‌مخصوص صورتده شرح ائديلميشدير. ديلچيلر اونا ديلين اينكيشافي‌نين خالقين تاريخيندن آسيليليغي، ديلين مؤوجودلوغو فورمالاري و ديلين تاريخي اينكيشافي‌نين سببلريني آراشديرماق باخيميندان ياناشميشلار. ديلچيلرين ديلين تاريخي ايله خالقين تاريخي آراسينداكي قارشيليقلي موناسيبتلره ياناشماسي دا عئيني جور اولماميشدير. آيري-آيري تدقيقاتچيلار، بوتؤو ديلچيليک مكتبلري بو پروبلئملره موختليف و فرقلي باخيشلاردان ياناشميشلار. ديلچيلرين بير قيسمي ايديعا ائدير كي، جمعيتين تاريخي، جمعيتين اينكيشافي ديله، ديلين اينكيشافينا تاثير ائدن اساس و باشليجا سبب اولموشدور. بو قيسيم ديلچيلر ديلين اينكيشافيندا ائكسترالينقويستيک فاكتورلارين رولونو شيشيرير، اينترالينقويستيک فاكتورلارين ديلين اينكيشافينا تاثيريني ايسه گؤرموردولر. ديگر قيسيم ديلچيلر ايسه عكسينه، جمعيتين حياتيندا، اونون اينكيشافيندا ديلين رولونو شيشيرير، جمعيتين بوتون اينكيشافيني ديلله علاقه‌لنديريرديلر. مثلن، و. هومبولدتون آرديجيللاريندان نئوهومبولدتچولار آدلانان بير قروپ ديلچي (ل. وايسگئربئر و باشقالاري بئله حساب ائدير كي، ديل اينسانلاري، اونلارين حياتيني، داورانيشيني، دونياباخيشيني، دوشونجه و تفكور طرزيني ايداره ائدن خوصوصي قووه - «اوچونجو علم»دير. اوچونجو بير قيسيم ديلچيلر (ف. دؤ سؤسسور و سؤسسورچولر) بئله حساب ائديرديلر كي، ديلين اينكيشافي جمعيتدن آسيلي اولماياراق موستقيل صورتده گئدير، ديلين تاريخي ايله جمعيتين (خالقين) تاريخي‌نين، ديلين اينكيشافي ايله جمعيتين اينكيشافي‌نين، سؤزلرله اشيالارين علاقه‌سي سؤزون اصل معناسيندا ديلچيليگين (سؤسسورون تئرميني ايله دئسک، داخيلي ديلچيليگين) مؤوضوعسو، پروبلئمي دئييلدير. سؤسسور حتا بو پروبلئملرله مشغول اولماق اوچون خاريجي ديلچيليک فنيني آييرير‌دي. البته، بو فيكيرله راضيلاشماق اولماز. ديلله جمعيتين، ديلين تاريخي ايله خالقين تاريخي، ديلله اينسان آراسينداكي قارشيليقلي موناسيبتلر موركب، رنگارنگ و چوخ‌جهتليدير، هم ده بو موناسيبتلر كنار، ياد بير فنده دئييل، ديل حاقيندا علمده، ديلچيليک علمينده اؤيره‌نيلمه‌ليدير.

ديل واحيدلرينين يارانماسي يوللاري

ديل واحيدلرينين - ديللرين و ديالئكتلرين يارانماسي يوللاري حاقيندا موعاصير ديلچيليک علمي، دئمک اولار كي، يئكديل رايه‌دير. ديلچيليک علمينده گئنيش يايلميش فيكره گؤر، ديللر و ديالئكتلر ايكي اساس يوللا -ديفئرئنسياسييا (بؤلونمه، پارچالانما) و اينتئقراسييا (بيرلشمه) واسيطه‌سيله يارانا بيلر.

ديفئرئنسياسييانين ماهيتي بئلەدير: آز و يا چوخ درجەده يئكجينس اولان ايلكين ديل واحيدينين بؤلونمەسي نتيجەسينده يئني ديل واحيدلري يارانير. ايلكين ديل واحيدلرينين پارچالانماسي و يئني ديل واحيدلرينين يارانماسي پروسئسي طبيعي صورتده باش وئرير. يئني ديل واحيدلرينين عمله گلمەسىنين اساس سببي ايلكين ديل بوتؤولوگونون بير حيصەسيىنين اساس كوتلەدن تجريد اولونماسيدير. موعين و معلوم سببلردن قبيلەنين ياخود خالقين بير حيصەسي مسكون اولدوغو اراضيدن اوزاق اولان بير يئره ميقراسييا ائدير و چوخ واخت ياد ديلين احاطەسينه دوشور. زامان كئچديكجه هم تجريد ائديلميش موستقيل اينكيشاف، هم ده كونتاكتدا اولان ياددىللي موحيطين تاثيري نتيجەسينده ايلكين ديلدن آيريلميش حيصه، آيريلديغي ديلدن فرقلي خوصوصيتلر كسب ائدير. آيريلما مودتي (موستقيل، تجريد ائديلميش اينكيشاف دؤورو) نه قدر چوخ اولارسا، ياد ديل موحيطيىنين تاثيري نه قدر گوجلو اولارسا، ايلكين ديلدن تجريد ائديلميش حيصه ني بوتؤودن فرقلنديرن خوصوصيتلر ده بير او قدر قاباريق اولور. تجريد ائديلميش حيصه ني بوتؤودن فرقلنديرن ديل خوصوصيتلري ضعيف اولدوقدا ديالئكتلر، قووتلي، كسكين تضادلي اولدوقدا قوهوم ديللر يارانير. بشر تاريخينده بئله ميقراسييالارا كيفايت قدر نومونەلر واردير. ميثال اوچون موعاصير ايسلاند ديليني گؤتورک. ايسلاندلارين بابالاري فئودال ظولموندن آزاد اولماق اوچون ائراميزين دوققوز-اون عصرلرينده نوروئچدن ايسلانددييا آداسينا كؤچموش نوروئچليلردير. ايسلانددييا آداسي آوروپا قيطعەسيندن خئيلي آرالي اولدوقو اوچون منشاجه نوروئچ ديليىنين حيصه سي اولان ايسلاند ديلي، بير طرفدن، نوروئچ ديليندن تجريد ائديلميش شكيلده موستقيل اينكيشاف پروسئسي كئچميش، ديگر طرفدن، قونشو ديللرله دايم كونتاكتدا اولان نوروئچ ديليندن كسكين شكيلده فرقلنن موستقيل ايسلاند ديلي يارانميشدير. هوللاندلارين جنوبي آفريكايا كؤچمەسي (كاپ موستملكەسي) و موستقيل اينكيشافي بور خالقيىنين يارانماسينا، بو دا اؤز نؤوبحثينده هوللاند ديليندن فرقلنن خوصوصي آفريكانس ديليىنين عمله گلمەسينه سبب اولموشدور.

رومان ديللرينين يارانماسيندا دا تخمينن بو تيپلي پروسئس گئتميشدير. لاتين ديللي روماليلار روما ايمپئريياسيىنين گئنيش اراضيسينه سپەلنميش و بير طرفدن، يئرلي خالقلارلا كونتاكت، ديگر طرفدن، بير-بيريندن آز يا چوخ مسافەده تجريد ائديلميش اراضيلرده موستقيل اينكيشاف نتيجەسينده ايلكين لاتين ديليىنين آيري-آيري حيصه لري آراسيندا بير سيرا فرقلي سپئسيفيک خوصوصيتلر يارانميش و بو فرقلرين گوجلنمەسي نتيجەسينده موعاصير رومان ديللري - ايتاليان، فرانسيز، ايسپان، رومين، پورتگيز، مولداوان، پرووانسال، كاتالون و رئتورومان ديللري عمله گلميشدير.

آمئريكا ديلچنلري شيمالي آمئريكادا ايشلنن اينگيليس ديليني اينگيليس ديليندن فرقلنن خوصوصي آمئريكا اينگيليسجەسي (آمئريكان اينگليش) حساب ائديرلر.

ديل و ديالئكتلرين يارانماسيىنين ايكينجي يولو اينتئقراسييادير. ديفئرئنسياسييادان فرقلي اولاراق، بو يول داها موركبدير، بئله كي، ديفئرئنسياسييا پروسئسي نئجه دئيرلر، گؤز قاباغيندا گئدير و اونو نظري جهتدن اساسلانديرماق آساندير. حالبوكي اينتئقراسييا پروسئسي اؤرتولو شكيلده باش وئرير. بونا گؤره ده اينتئقراسييا پروسئسيىنين نظري اساسلاريني حاضيرلاماق بير سيرا چتين و موركب بعضن ضيديتلي مسالەلري حل ائتمكله باغليدير. اينتئقراسييا پروسئسيىنين گئديشيني، پروسئسين نتيجەسينى قاباقجادان سؤيلەمک، نظري جهتدن موعينلشديرمک چتينديرن بلكه ده مومكون دئييل.

موعاصير ديلچيليک ادبياتيندا ديالئكتلر و ديللر آراسيندا اينتئقراسييا پروسئسيىنين گئتديگي گؤستريلير. ديالئكتولوژي ادبياتدا قاريشيق ديالئكتلر حاقيندا كيفايت قدر و مؤعتبر معلومات واردير. بئله ديالئكتلر ايكي ياخود داها آرتيق ديالئكتين قاريشماسي نتيجەسينده يارانير. اينتئقراسييا پروسئسينده ايشتيراک ائدن ديالئكتلرين فرقلي خوصوصيتلري قاريشيق ديالئكتلرده بير-بيرينه قاريشير. سون ديلچيليک ادبياتيندا اينتئرديالئكت دئييلن ديلچيليک حاديثەلريندن بحث ائديلير. اينتئرديالئكت اؤز ماهيتينه گؤره قاريشيق ديالئكته ياخيندير. صنايعنين اينكيشافي ايله علاقه دار اولاراق بير ديلين موختليف ديالئكتلرينين نومايندەلري بير صنايع مركزينه توپلانير و هر ديالئكتين نومايندەسي عمومي نيطقه اؤز نيطق خوصوصيتلريني گتيرير. ديالئكتلرين بئله قاريشماسيندان عمله گلن ديالئكته اينتئرديالئكت دئييلير. موعاصير ديلچيليک ادبياتيندا ديالئكتلرين اينتئقراسيياسي حاقيندا فيكير آرتيق شوبهه دوغورمور و هامي طرفيندن قبول ائديلميشدير.

اوزاق قوهوم اولان و ياخود قوهوم اولمايان ديللر قاريشيب يئني بير ديل يارادا بيلرمي؟ اوزاق قوهوم اولان ياخود قوهوملوق موناسيبتينده اولمايان ديللر اينتئقراسييا پروسئسينده ايشتيراک ائديب يئني ديل واحيدي عمله گتيره بيلرمي؟ موعاصير ديلچيليک ادبياتيندا بو سواللارا وئريلن جاوابلار موختليف و ضيديتليدير.

اوزاق قوهوم اولان ياخود قوهوم اولمايان ديللرين قاريشماسي پروسئسي ديلچيليک ادبياتيندا چارپازلاشما آدلانير. واختيله عصريميزين اللينجي ايللرينەدک سووئت ديلچيليگينده ديل حاقيندا يئني تعليمين حاكيم اولدوغو دؤورده چارپازلاشمايا ديللرين اينكيشافيىنين، ديل واحيدلري و قوهوم ديل قروپلارينين يارانماسيىنين يئگانه اوصولو كيمي باخيليردي. بو نظرييه ن. ي. ماررين اثرلرينده داها قاباريق شكيلده اؤز عكسيني تاپميشدير.

دیل حاقیندا یئنی تعلیمین تاثیري آلتیندا مشهور روس دیلچیسي د. و. بوبریخ فین-اوقور دیللرینین قوهوملوغونو ثوبوت ائتمک مقصدیله کونتاکت نظرییه‌سیني ایره‌لي سورموشدور. اونون کونتاکت نظرییه‌سینه گؤر، قوهوم دیللرده دانیشان قدیم فین-اوقور قبیله‌لري بیر-بیري ایله کونتاکت وضعیتینده اولموشدور؛ قدیم فین-اوقور دیلي ایسه واحید دیل اولمامیش، بو قبیله‌لرین دیالئکتلرینین مجموعسوندان عیبارت اولموشدور. بو دیالئکتلرین کونتاکتین یاخینلیق درجه‌سیندن آسیلي اولاراق اوخشار و فرقلي خوصوصیتلري اولموشدور. دیالئکتلرین ترکیبي ده ثابیت اولمامیشدیر. بعضي فین-اوقور دیللي اولمایان قبیله‌لر فین-اوقور دیلیني منیمسه‌میش، فین-اوقور قبیله‌لري عایله‌سینه داخیل اولموشدور. بعضي فین-اوقور دیللي قبیله‌لر ایسه یاد دیل منیمسه‌ییب فین-اوقور قبیله‌لري عایله‌سیندن آیریلمیشدیر. فین-اوقور دیلي بالیقچیلارین و اووچولارین مدنیتي ایله بیرلیکده یاییلان دالغا شکلینده تصوور ائدیلیر.

خاریجي دیلچیلردن ده اینتئقراسییا یولو ایله یئني دیللرین یارانماسي‌نین مومکونلوگونو قبول ائدنلر چوخدور. مثلن، اولئنبئکین فیکرینجه، هیند-آوروپا اولو دیلي موختلیف دیللرین قاریشماسي نتیجه‌سینده یارانمیشدیر؛ فین دیلچیسي پ. راویلا بئله حساب ائدیر کي، فین-اوقور دیللري ایله سامودیي دیللرینین قوهوملوغو، فین-اوقور دیللرینین سامودیي دیللرینه تاثیرینین نتیجه‌سیدیر؛ و. تاولییه گؤره، اورال دیللري موختلیف دیللرین قاریشماسیندان عمله گلدیگي اوچون موعاصیر اورال دیللریني گومان ائدیلن عئیني‌جینسلي اولو دیلدن حاصیل ائتمک مومکون دئییلدیر؛ میلئوسکي ایدیعا ائدیر کي، موعاصیر یوکاکیر دیلي سامودیي و پالئوآسییا دیالئکتلرینین قاریشماسي نتیجه‌سینده یارانمیشدیر و س.

بو مساله‌یه موناسیبتده موعاصیر دیلچیلر ایکي مؤوقعده چیخیش ائدیرلر. بیرینجي مؤوقع‌نین نوماینده‌لري چوخلو فاکت گؤستره‌رک دیللرین اینتئقراسییاسي یولو ایله یئني دیل واحیدلرینین یارانا بیلمه‌سي ایدئیاسیني مودافعه ائدیرلر. ایکینجي مؤوقع‌نین نوماینده‌لري ایسه سؤزدگیشدیریجي فورماتیولر سیستئمي‌نین قاریشا بیلمه‌مه‌سي فیکري ایله چیخیش ائده‌رک دیللرین اینتئقراسییاسي یولو ایله یئني دیللرین یارانماسي حاقینداکي نظرییه‌ني قطعیتله رد ائدیرلر.

دیللرین کونتاکتی

دیللرین تاریخي اینکیشافي‌نین موهوم فاکتورلاریندان بیري دیللرین قارشیلیقلي تاثیري یاخود چوخ واخت دیلچیلیک ادبیاتیندا آدلاندیریلدیغي کیمي دئسک، دیللرین کونتاکتیدیر. دیللرین کونتاکتي 1 دیلین اینکیشافي‌نین خاریجي فورمالاریندان بیریدیر. «دیللرین تماسي تاریخي ضرورتدیر و بو تماس لابود صورتده اونلارین قارشیلیقلي تاثیرینه سبب اولور» 2. ستروکتور و ماتئریال جهتدن هوموگئن دیللره تصادوف ائدیلمه‌دیگي اوچون دیلچیلیک علمینده بو پروبلئمین نظري اهمیته مالیک اولدوغو شوبهه‌سیزدیر. و. هومبولدتدان باشلامیش موعاصیر دیلچیلره قدر بو مساله همیشه دیقت مرکزینده اولموشدور.

دیللرین کونتاکتي‌نین نتیجه‌سي موختلیف اولا بیلر: بو قارشیلیقلي تاثیر تکجه موختلیف نؤوعلو آلینمالارلا کیفایتلنه بیلر؛ قارشیلیقلي تاثیر گؤسترن دیللرین کونوئرگئنت (بنزتمه، بیرلشمه) اینکیشافینا سبب اولا بیلر؛ کؤموکچي «عومومي» دیللرین یارانماسینا گتیره بیلر؛ دیللرین آسسیمیلیاسییاسینا سبب اولا بیلر. بونا گؤره ده بعضن دیلچیلر دیللرین کونتاکتیني دیل سیستئمي‌نین اینکیشافي‌نین اساس ستیمولو حساب ائتمیشلر؛ بو فاکتور دیل سیستئمي‌نین اینکیشافي‌نین اساس ستیمولو اولماسا دا هر حالدا دیللرین اینکیشافي پروسئسینده موهوم رول اوینايیر.

دیللرین کونتاکتي مورکب و چوخ واخت نتیجه‌سیني قاباقجادان موعینلشدیرمک مومکون اولمایان پروسئسدیر. بو پروسئس هر شئیدن اول جمعیتین اینکیشافي ایله، تماسدا اولان خالقلارین قارشیلیقلي تاثیریله علاقه‌داردیر. دیللرین کونتاکتي‌نین نتیجه‌لري تماسدا اولان خالقلارین مدني و سوسیال اینکیشافیندان، ایقتیصادي اینکیشافي‌نین سوییه‌سیندن، ساییندان، سییاسي حاکیمیتین کیمین الینده اولماسیندان و س. آسیلیدیر. چوخ واخت دیللرین کونتاکتي‌نین نتیجه‌سیني قارشیلیقلي تاثیرده اولان دیللرین ستروکتورو (هانسي آساندیر، هانسي چتیندیر؛ هانسي ساده‌دیر، هانسي مورکبدیر) ایله علاقه‌لندیریرلر. کونتاکت پروسئسي‌نین نتیجه‌لري دیلچیلیک باخیمیندان اطرافلی تدقیق ائدیلمه‌سه ده ایدیعا ائتمگه اساس واردیر کي، دیللرین کونتاکتي‌نین نتنجه‌سي دیللرین ستروکتوروندان او قدر ده آسیلي دئییلدیر.

دیللرین قارشیلیقلي تاثیرینین نتیجه‌سي ایکي شکیلده تظاهور ائدیر:

آ) سؤزون ان گئنیش، عومومي معناسیندا آلینمالار (لئکسیک، فونئتیک و قراماتیک عونصورلرین آلینماسي) و
ب) بوتؤولوکده دیلین دگیشمه‌سي.

دیلین دگیشمه‌سي حادیثه‌سینده دیل *لینگوا فرانکا* تیپلي قبیله‌لرآراسي، یاخود بئینلخالق دیل (مثلن، ائکوادور، پئرو و بولیوییانین ایندو قبیله‌لري اوچون کئچوا دیلي‌نین، برازیلییانین بوتون آتلانتیک اوکئاني ساحیللري اوچون توپي دیلي‌نین رولو) طرفیندن ایشلنمه‌نین بوتون

ساحه‌لریندن سیخیشدیریلیب چیخاریلیر. دیل دگیشمه‌سي حادیثه‌سیندن فرقلي اولاراق آلینمالاردا دیل اساسي‌نین فاصیله‌سیز شکیلده ورثه‌لي اولماسي ضروریدیر. دیلین دگیشمه‌سي ده موختلیف جور باش وئریر؛

آ) دیل تام منیمسنیلیر، باشقا سوزله دئسک، اویغون بیلینقویست قروپلار تاماميله آسسیمیلیاسییاسینا اوغراییر؛
ب) ایکینجي دیل ناتامام منیمسنیلیر - بونون نتیجه‌سینده «پیجین» 3 دیللر و کرئوللاشمیش دیللر یارانیر.

بیر مساله‌نی ده قئید ائتمک لازیمدیر. دیلچیلیک ادبیاتیندا کرئوللاشمیش دیللر سهو اولاراق صونعي دیللر آدلاندیریلیر، لاکین بو دیللر هم «پیجین» دیللردن، هم ده صونعی کؤمکچي دیللردن (ائسپئرانتو، آجووانتو، ایدو) فرقله‌نیر. ستروکتورلارینین بیرتیپلیگینه گؤره «پیجین» دیللر ده، کرئوللاشمیش دیللر ده عئیني شکیلده‌دیر: هر ایکیسي «اوپتیمال» قراماتیک قورولوشلا (قراماتیک معنالارین سینتاکتیک ایفاده واسیطه‌سیله وئریلمه‌سي) و لوغت ترکیبي‌نین جیدي ایختیصاري ایله سجیه‌له‌نیر. بو دیللرین ایشلنمه دایره‌سي ایسه فرقلیدیر: کرئوللاشمیش دیللر بؤیوک و کیچیک آنتیل آدالارینین، قربي آفریکانین، هیند و ساکیت اوکئانلارداکي موعین ائتنیک قروپلارینین دوغما دیلیدیر. حالبوکي «پیجین» دیللر صونعي کؤمکچي دیللردیر کي، کؤمکچي دیللر رولونو اویناییر و دار ایشلنمه دایره‌سینه مالیکدیر. «پیجین» دیللرین لئکسیکاسي یوکسک درجه‌ده
هوموگئن ترکیبه مالیکدیر و اکثر حاللاردا هیند-آوروپا (اساسن، قربي آوروپا سؤزلري) منشالي سؤزلردن عیبارتدیر. بئله دیللري قاریشیق دیللر آدلاندیرماق دوزگون دئییلدیر، بونا گؤره ده سون دیلچیلیک ادبیاتیندا بونلاري بیرطرفلي حساب ائدیرلر. «پیجین» دیللرین یارانماسي کونتاکدا اولان خالقلارین غئیري-برابر سوسیال و ایقتیصادي موناسیبتلرینین نتیجه‌سیدیر: بوتون حاللاردا یئرلیلرین و آوروپالیلارین تماسیندا موختلیف آوروپا دیللریندن آلینمیش سؤزلرین توپلوسوندان اونسیت واسیطه‌سي کیمي ایستیفاده ائدیلیر.

دیللرین کونتاکتي مساله‌سی‌نین اساس آسپئکتلریندن بیري دیللرین قاریشماسي یاخود قاریشیق دیللرین یارانماسیدیر. عوموميِ معنادا گؤتورسک، موعاصیر دونیادا «تمیز» دیل، قاریشمایان دیل یوخدور. صیرف دیلچیلیک باخیمیندان یاناشدیقدا ایشه دیللرین کونتاکتي پروبلئمي‌نین بو آسپئکتي دیگر آسپئکتلره نیسبتن اوزون موباحیثه‌لره سبب اولاني و هم ده حل ائدیلمه‌ینیدیر. اونو دا قئید ائتمک لازیمدیر کي، موعاصیر دیلچیلیکده بو پروبلئمین حلینه ماراق گئتدیکجه آزالیر. واختیله ل. و. شئربا حاقلي اولاراق دئمیشدیر کي، «دیللرین قاریشماسي آنلاییشي - موعاصیر دیلچیلیکده ان آیدین اولمایان پروبلئملردن بیریدیر».

دیلچیلیگین تاریخي بویو دیللرین قاریشماسي پروبلئمینه ایکي باخیش مؤوجود اولموشدور. آ. شلایخئر، او. د. اویتني، آ. مئیه، او. یئسپئرسئن، ائ. پئتروویچ و باشقالاري «قاریشیق» دیللرله «تمیز» دیللري قارشي-قارشییا قویماق علئیهینه اولموشلار. ه. شوخاردت، ی. واکئرناگئل، آ. روئتتي و باشقالاري ایشه بئله قارشیلاشدیرماني مقصده‌اویقون حساب ائتمیشلر. ل. و. شئربا 1926-جي ایلده یازدیغي مقاله‌سینده آلینمالارلا دیللرین قاریشماسیني فرقلندیرمیش، بو ایکي دیل حادیثه‌سی‌نین آراسیندا آرالیق فورمالارینین دا اولدوغونو گؤسترمیش، هر ایکي پروسئسین، نئجه دئیرلر، بیر-بیرینه سارماشدیغیني قئید ائتمیشدیر.

عادتن، دیللرین قاریشماسینا دیللرین ایتیفاقي‌نین یارانماسیني نومونه گؤستریرلر. دیللرین ایتیفاقینا داخیل اولان دیللر، اونلارین منشاییندن آسیلي اولمایاراق، ستروکتور تیپولوژي و بعضن ماتئریال عوموميلیگي اولماسي ایله سجیه‌له‌نیر (دیللرین ایتیفاقي نظریه‌سي پراقا دیلچیلیک مکتبي‌نین نوماینده‌لري، خوصوصن، ن. س. تروبئتسکوي و ر. یاکوبسون طرفیندن حاضیرلانمیشدیر). دیلچیلیک ادبیاتیندا بالکان، قربي آوروپا، قدیم اؤن آسییا و هیمالاي دیل ایتیفاقلارینین مؤوجودلوغوندان دانیشیلیر. بونلاردان داها اطرافلي اؤیره‌نیلمیشي بالکان دیللري ایتیفاقیدیر. بو ایتیفاقا آلبان، بولقار، یونان، ماکئدون، رومین و قیسمن سئرب-خوروات دیللري داخیلدیر. بو ایتیفاق «آرتیکوللاشدیریلمیش» و «آرتیکوللاشدیریلمامیش» حاللانماني فرقلندیرمک، پوستپوزیتیو آرتیکلین ایشلنمه‌سي، اینفینیتیو فورماسي‌نین اولماماسي، گئنیتیو و یؤنلوک حال فورمالارینین عئیني اولماسي، فعلین گله‌جک زامان فورمالارینین تصویري یوللا یارادیلماسي و س. خوصوصیتلري ایله سجییه‌له‌نیر.4

دیللرین کونتاکتیندا قاریشیق دیللرین یارانماسینا نیسبتن آلینما پروسئسي داها چوخ اهمیته مالیکدیر. معلوم اولدوغو کیمي، آلینمالار اؤزونو داها چوخ لئکسیکادا گؤستریر. لئکسیک آلینمالار، باشقا جور دئسک، سؤزآلما دیلین لوغت ترکیبیني زنگینلشدیرمگین اساس یوللاریندان بیریدیر. او. د. اویتني 1888-جي ایلده یازیردي کي، لئکسیک آلینمالار دیلده فونولوژي و مورفولوژي دگیشیکلیکلرین باش وئرمه‌سینه سبب اولا بیلیر. باشقا دیلدن سؤز آلما یاد دیلین سؤزلریني مئخانیکي صورتده دوغما دیله گتیرمک دئمک دئییلدیر؛ آلینما سؤزلرین معناسي دگیشه بیلر، اونلاردا موعین فونئتیک و مورفولوژي دگیشیکلیکلر باش وئره بیلر. آلینما سؤز و مورفئملر (اساسن، سؤزدوزلدیجي شکیلچیلر) واسیطه‌سیله یئني سؤزلر یاراتماق اولار.

آلينمالارين بيلاواسيطه (كونتاكت) و بيلاواسيطه (كونتاكت اولمايان) فورمالاريني فرقلنديريلر. بيلاواسيطه آلينما واسيطه‌چي ديل واسيطه‌سيله اولور و اؤزونو اساسن، تئرمينلرين آلينماسيندا گؤستريز. بيلاواسيطه آلينمالار ايسه كونتاكتدا، بيلاواسيطه تماسدا اولان ديللر آراسيندا اولور و كونتاكت اولمايان آلينمايا نيسبتي داها گئنيش و اهميتليدير.

فونئتيكا و فونكسيونال آداپتاسييا درجه‌سينه گؤره لئكسيك آلينمالار **منيمسه‌نيلميش** و **منيمسه‌نيلمه‌ميش** آدلانديريلان ايكي كاتئقورييايا بؤلونور. لئكسيك آلينمالار لئكسيكانين داها چوخ پئريفئريك (اوجقار) ساحه‌لريننده باش وئرير. لاكين اوزون مودتلي و اينتئنسيو تماس نتيجه‌سينده آلينما سؤزلر ديلين اساس لوغت فوندونا دا كئچه بيلر. بئله حاللاردا ديلده آلينمالارين ميقداري چوخ يوكسك اولور. موختليف معلوماتلارا گؤره اينگيليس ديلي‌نين لوغت تركيبيني 55 فايضدن 75 فايضه‌دک رومان منشالي سؤزلر تشكيل ائدير. كورئيا ديلي‌نين لوغت تركيبي‌نين 75 فايضيني چين سؤزلري تشكيل ائدير، اورتا عصرلر تورک و فارس ادبي ديللريننده 80 فايز عربيزملر اولموشدور. قوستاو مئيئرين آلبان ديلي‌نين ائتيمولوژي لوغتينده‌كي 5140 سؤزدن يالنيز 430 سؤز آلبان ديلينه مخصوصدور، قالانلاري ايسه رومان، سلاويان، يئني يونان و تورک ديللريندن آلينميشدير. ل. قراورون حسابلامالارينا گؤره، رومين ديلي‌نين تكجه اساس لوغت فوندوندا 21،49 فايض سلاويان عونصورلري واردير. هئنري هوبشمانين «ائرمني ديلي‌نين قراماتيكاسي» اثرينه علاوه ائتديگي لوغتده‌كي 1940 سؤزدن يالنيز 438 سؤز ائرمني ديلينه مخصوصدور، قالاني پارفييان، فارس، عرب، سورييا و يونان ديللريندن آلينمالاردير. ائرمني ديلي‌نين لوغت تركيبينده ايران عونصورلرينين بوللوغو اوزون مودت هيند-آوروپا ديللري آراسيندا ائرمني ديلي‌نين مؤوقعيني موعين‌لشديرمگه مانع اولموشدور. ديلين لئكسيک قورولوشونون كنار تاثيره بو درجه‌ده حساس اولماسي، ديلين باشقا سيستئملرينه نيسبتن لئكسيک سيستئمين داها آچيق اولماسيندان ايره‌لي گلير.

لئكسيک آلينما ديلده سينونيمليگين اينكيشافينا و ديلين اؤز سؤزلريننده ايلكين دگيشيكليكلر باش وئرمه‌سينه سبب اولا بيلير. بوندان باشقا، عئيني تيپلي لئكسيک آلينمالار سؤزدوزلديجي مورفئملرين ده آلينماسينا سبب اولور. مثلن، اينگيليس ديلينده - able سؤزدوزلديجي شكيلچيسي (workable «ايشله‌نيلمه‌لي»، eatable «يئمه‌لي») اورتا فرانسيز ديليندن آلينميش admirable, agreable تيپلي سؤزلرين مورفئملره پارچالانماسي نتيجه‌سينده يارانميشدير. آنالوژي يوللا فرازئولوژي ايفاده‌لر ده باشقا ديللردن آلينا بيلر؛ ديللرين تاريخيندن كالكا يولو ايله يارانميش چوخلو فرازئودوژي ايفاده‌لرين يارانماسي حاللاري معلومدور.

آلينمالار باخيميندان ديلين قراماتيک قورولوشوندا مورفولوگييا و سينتاكسيس فرقله‌نير: مورفولوگييادا آلينمالارين تاثيري يوخ درجه‌سينده‌دير، سينتاكسيس ايسه خاريجي تاثيرلره قارشي حساسدير. مورفولوگييادا آلينمالار باش وئرديكده بو، مورفولوژي سيستئمين زنگينلشمه‌سينه دئييل، ي. قريممين هله 1819-جو ايلده گؤسترديگي كيمي، ساده‌لشمه‌سينه سبب اولور. بئله حاللاردا معنانين مورفولوژي اوصوللا ايفاده‌سي لئكسيک ياخود سينتاكتيک اوصوللا عوض ائديلير كي، بو دا مورفولوژي كاتئقورييالارين تركيبي‌نين خئيلي كاسيبلاشماسينا سبب اولور. اونا گؤره ده مورفولوژي آلينمالارين ايستيثناليغي تئزيسي موعاصير ديلچيليكده اؤز قووه‌سيني ساخلاماقدادير.

مورفولوژي آلينمالاردان دانيشديقدا يالنيز آيري-آيري مورفولوژي علامتلرين بير ديلدن باشقا ديله كئچمه‌سيني گؤسترمک اولار. جمعليک آللومورفو اولان- س علامتي‌نين اينگيليس ديليندن نوروئچ ديلينه (مثلن: order-s, check-s, jumper-s) و اوئلز ديلنده، فرانسيز ديليندن آلمان ديلينه (مثلن: die Genies, die Kerls, die Fräuleins) كئچمه‌سيني، هابئله عرب ديلينده‌كي سينيق 5 جمع فورماسي‌نين فارس، تورک، ياخين شرق و اورتا آسييانين بير سيرا ديللريننده ايشلنمه‌سي بونا ميثال گؤستريله بيلر.

سينتاكسيس ساحه‌سينده آلينمالار ايكي عاميلدن آسيليدير؛

1.-سينتاكتيک قورولوشدا سربستليک، يعني قراماتيک معنالارين ايفاده آغيرليغي سينتاكسيسين يوخ، مورفولوگييانين اوزرينه دوشورسه و سينتاكتيک علاقه‌لر (و جومله‌دن، جومله قورولوشو دا) يالنيز، نئچه دئيرلر، اونسيته خيدمت ائديرسه، جومله‌ده سؤزلرين يئري نيسبي سربستليگه ماليكديرسه، اوندا سينتاكسيس آلينمالار اوچون آچيق اولور، باشقا سؤزله دئسک، ديللرين قارشيليقلي تاثيري نتيجه‌سينده ديلين سينتاكتيک سيستئمينده دگيشيكليكلر باش وئره بيلر.

2.-قراماتيک معنانين ايفاده آغيرليغي سينتاكسيسين اوزرينه دوشرسه، اوندا ديلين سينتاكتيک سيستئمي خاريجي تاثيرين اوزونه قاپانير و اوردا چوخ جوزيي دگيشيكليكلر باش وئره بيلر. بونا چين ديلي نومونه اولا بيلر.

ديلين باشقا سيستئملرينه نيسبتن فونئتيک سيستئم خاريجي تاثيره داها چوخ موقاويمت گؤسترير. اونا گؤره ده اوزون زامان ديلچيليک ادبياتيندا بو سيستئمين حتا مورفولوژي سيستئمه نيسبتن ده خاريجي تاثيره قارشي قاپالي اولماسي فيكري ايره‌لي سورولوردو. سون زامانلار بو فيكير دگيشيلير. ان يئني ديلچيليک ادبياتيندا گؤستريلير كي، فونئتيک سيستئم خاريجي تاثيره قارشي لئكسيک و سينتاكتيک سيستئملره نيسبتن قاپالي اولسا دا مورفولوژي سيستئمه نيسبتن آچيقدير. عادتن، بو آچيقليق آلينما سؤزلرده سس اينتئرفئرئنسيياسي ايله ايضاح ائديلير. مثلن، گؤستريلير كي، اينگيليس سؤزلريننده‌كي اؤ سسي اونلاري منيمسه‌ين ديلده ت، س، ف سسلري ايله سوبستيتوتلاشير. بئله اولدوقدا

دیلین فونولوژي سینتاقماتیکاسیندا بعضي دگیشیکلیکلر باش وئره بیلر. مثلن: دیلده اول اولمایان فونئم آردیجیللیغي یارانا بیلر، سؤزون اولي و سونو قانوناایغونلوغو دگیشه بیلر، سؤزون بعضي. سئقمئنت اوستو 6 سجییه‌لري پوزولا بیلر و سایر.

دیله اوزون مودتلي تاثیر نتیجه‌سینده یاد دیلدن فونئملر ده آلینا بیلر. لاکین قئید ائتمک لازیمدیر کي، آلینما فونئملر یا موعین بیر فونئمین (دیلین اؤز فونئمیني) آللوفونو 7 اولور، یا دا دئمک اولار کي، ایستیثناسیز اولاراق، یاد دیلدن آلینمیش سؤزلرده ایشله‌نیر. ایکینجي حالا، مثلن، آذربایجان دیلینده روس دیلیندن و روس دیلي واسیطه‌سیله آوروپا دیللریندن آلینمیش سؤزلرده ک فونئمي‌نین ایشلنمه‌سیني نومونه گؤسترمک اولار؛ بو فونئم آذربایجان دیلي‌نین نینکي اؤز سؤزلرینده، حتا آذربایجان دیلي‌نین لوغت ترکیبي‌نین خئیلي حیصه سیني تشکیل ائدن عرب و ایران منشالي سؤزلرده (همین دیللردن آلینان سؤزلرده‌کي ک فونئمي آذربایجان دیلینده ک فونئمینه چئوریلیر) ایشلنمیر، آذربایجان دیلینده‌کي عرب منشالي سؤزلرده ع (عین) فونئمي‌نین ساخلانماسي دا (بو فونئم آذربایجان دیلینده آپوستروف ایشاره‌سي ایله وئریلیردی) بو قبیلدندیر.

ستروکتور پلاندا دیللرین کونتاکتي خوصوصن سیستئمده «بوش خانالار» اولدوقدا فونولوژي سیستئمده آرتیق مؤوجود اولان آللوفونلارین فونولوقلاشدیریلماسیندا حل‌ائدیجي فاکتور رولونو اوینابیر. روس دیلینده f آللوفونونون، کئچوا دیلینده e و o آللوفونلارینین فونولوقلاشدیریلماسي بونا میثال اولا بیلر.

دیللرین سطحي کونتاکتیندا دیللرین بیر-بیرینه تاثیري ضعیف اولور، بیر دیل دیگرینین داخیلي ستروکتورونا توخونمور، اوندا اهمیتلي دگیشیکلیک یاراتمیر، قارشیلیقلي تاثیر تکجه آلینمالارلا کیفایتله‌نیر، لاکین دیللرین تاریخیندن ائله حاللار دا معلومدور کي، اوزون مودتلي تماس نتیجه‌سینده دیللردن بیري اؤز موستقیللیگیني ایتیریر، دیگري ساخلاییر؛ اؤز موستقیللیگیني قورویان دیل اونا قاریشان دیلین بیر سیرا خوصوصیتلریني منیمسه‌ییر. دیللرین داخیلي ستروکتورونون دگیشیلمه‌سینده اؤز عکسیني تاپان بو پروسئس دیلچیلیک ادبیاتیندا چارپازلاشما آدلاندیریلیر. آلینان نتیجه‌یه گؤره چارپازلاشمانین اوچ نؤوعو معلومدور: سوبسترات، سوپئرسترات و آدسترات.

اوللر همین اراضیده اولان، کلمه دیل طرفیندن مغلوب ائدیلیب و اونا قاریشان، اوندا موعین ایز بوراخان یئرلي دیله **سوبسترات** دئییلیر؛ مثلن، فرانسیز دیلي اوچون کئلت، هیند دیللري اوچون دراوید، آذربایجان دیلي اوچون ایران سوبستراتي.

سوپئرسترات کلمه‌لرین دیلیدیر، زامان کئچدیکجه یئرلي دیلین اساسلارینا توخونمادان اونا قاریشیر؛ مثلن، اینگیلیس دیلي اوچون فرانسیزلارین نورمان دیلي، فارس و آذربایجان دیللري اوچون عرب دیلي، فرانسیز دیلي اوچون فرانک دیلي.

آدسترات یاناشي یاشایان، تماسدا اولان، بیر-بیرنیه قارشیلیقلي تاثیر گؤسترن و بیري دیگري اوزرینده اوستونلوک قازانمایان ایکي دیلدیر؛ مثلن، رومین دیلینده سلاویان آدستراتي، گورجوستاندا گورجو دیلي اوچون آذربایجان دیلي آدستراتي.

دیل سوبستراتي آنلاییشي ایلک دفعه و. هومبولدتون اثرلرینده ایره‌لي سورولموشدور. 1821-جي ایلده او یازیردي:. «موختلیف دیللرین قاریشماسي دیللرین یاراناسي (گئنئزیسي) پروسئسینده ان موهوم فاکتورلاردان بیریدیر. بعضن یاراناقدا اولان دیل اونا قووشان باشقا دیللردن بؤیوک یاخود کیچیک اهمیتلي یئني عونصورلر آلیر، بعضن یوکسک درجه‌ده اینکیشاف ائتمیش دیل یاد ماتئریالدان چوخ آز شئي آلاراق، لاکین اوزونون ایشلنمکده اولان داها موکمل فورمالاري‌نین اینکیشافي‌نین نورمال حرکتیني یادائللي نومونه‌لره اویغونلاشدیریب کسه‌رک، بئله‌لیکله، اؤز فورمالاریني کورلایاراق کورلانیر و گئري گئدیر» 8. سوبسترات مساله‌سینه و. هومبولدتلا عئیني زاماندا (1821-جي ایلده) دانیمارکا دیلچیسي ي. ا. برئدسدورف دا توخونموشدور 9. لاکین کونکرئت دیل حادیثه‌لرینی ایضاح ائدرکن سوبسترات آنلاییشیني بیر مئتودیک پرییوم کیمي ایلک دفعه 1887-جي ایلده ایتالیان دیلچیسي ق. اي. آسکولي ایشلتمیشدیر. او گؤسترمیشدیر کي، هیندنستانین یئرلي دیللري سونرالار بو اراضیه گلمیش هیند دیللرینین اینکیشافینا شوبهه‌سیز، تاثیر گؤسترمیشدیر، آسکولي رومان دیللرینین اینکیشافیندا دا بئله بیر تاثیر گؤره‌رک یازیردي کي، رومان دیللرینین اینکیشافي پروسئسینده ائتنیک مومئنتلره ایستیناد ائتمک فایدالي اولاردي، خوصوصن، کئلت دیلي‌نین رومان دیلینه تاثیري نتیجه‌سینده لاتین دیلینده باش وئرن دگیشیکلیکلر نظره آلینمالیدیر.

سوبسترات، دیلین داخیلي اینکیشاف قانونااویغونلوغونو پوزور. اونون تاثیري دیل ستروکتورونون سوییه‌لرینه سیرایت ائدیر. دیل ستروکتوروندا‌کي دگیشیکلیکلر سوبسترات تاثیر زاماني چوخ لنگ باش وئریر، اوزون مودت داوام ائدیر. بو دا سبب‌سیز دئییلدیر، بئله کي، دیلده‌کي سوبسترات دگیشیکلیکلر او دیلده دانیشان خالقین ائتنیک ترکیبینده دگیشیکلیکلرین باش وئرمه‌سي ایله موشاهیده ائدیلیر: یئرلي خالق گلمه خالق طرفیندن تدریجن آسیمیلیاسییا ائدیلیر. مثلن، آذربایجان اراضیسینده یاشامیش یئرلي قبیله‌لرین گلمه تورکدیللي قبیله‌لر طرفیندن آسیمیلیاسییاسي حاقیندا «آذربایجان تاریخي» کیتابیندا اوخویوروق: «...بیر چوخ باشقا خالقین تاریخینده اولموش حادیثه-یئرلي اهالي‌نین دیلي‌نین گلمه‌لرین دیلي ایله عوض اولونماسي آذربایجاندا دا باش وئرمیشدیر. بیر چوخ موعاصیر شرق خالقلاري اؤز اجدادلارینین دانیشدیقلاري دیلده دانیشمیرلار. اورتا آسییادا خارزملیلر، سوقدییالیلار، باکترییالیلار و پارفییالیلارین ایران دیللري تورک دیللري ایله عوض اولوندوغو کیمي، آذربایجاندا دا یئرلي دیللري آذربایجان دیلي عوض ائتمیشدي.

لاکین دیللرین دگیشمه‌سی هئچ ده یئرلي اهالي‌نین سیخیشدیریلماسي دئمک دئییلدیر. بونا گؤره ده موعاصیر خالقلار اؤز اؤلکه‌لرینین قدیم اهالیسي‌نین بیلاواسیطه نسیللري اولوب، اونلارین مدني، تاریخي و آنتروپولوژي خوصوصیتلرینی ایندیه‌دک ساخلاماقدادیرلار. موعاصیر آذربایجان اهالیسي‌نین فیزیکي تیپلرینین تدقیقي و آنتروپولوژي ماتئریالین موقاییسه‌سي اؤلکه‌نین ایندیکي اهالیسي‌نین هم جنوب و هم ده شیمال ائتنیک عونصورلرله بیلاواسیطه یاخین اولماسیني تصدیق ائدیر»10.

بیر سیرا حالّلاردا دیل حادیثه‌لرینین تشکول تاپماسي سوبسترات فاکتورلارلا علاقه‌داردیر. لاتین دیلي اساسیندا موعاصیر رومان دیللرینین یارانماسي فاکتي بو فیکري ثوبوت ائتدي.

چوخ واخت سوبسترات حادیثه‌سینه دیلچیلیکده اونیوئرسال سجییه وئریرلر. مثلن، ق. هیرت هیند-آوروپا دیلي‌نین دیالئکت پارچالانماسیني بو منشادن اولمایان سوبستراتلا، کاسترئن گئرمان دیللرینده هیند-آوروپا منشالي اولمایان خوصوصیتلري فین سوبستراتي ایله، عئیني خوصوصیتلري آ. مئیه هیند-آوروپا منشالي اولمایان سوبستراتلا، فایست دیللري سوبستراتي ایله، دئچئو و گونتئرت ائتروس سوبستراتي ایله، براون یافس سوبستراتي ایله ایضاح ائدیرلر.

حاضیردا سوبسترات آنلاییشي ایله تکجه یاد منشالي دیلین تاثیریني دئییل، هابئله عئیني دیل عایله‌سینه داخیل اولان، لاکین حاضیردا ایتمیش دیللرین تاثیریني ده نظرده توتورلار. مثلن، ق. هیرت فرانسیز و گئرمان دیللرینده دفعه لرله کئلت سوبستراتیني موعینلشدیریر؛ بولقار دیلچیسي و. گئورگییئو یونان دیلي‌نین بعضي خوصوصیتلریني مینوی سوبستراتي‌نین تاثیري ایله ایضاح ائدیر.

سوبسترات آنلاییشي‌نین گئنیش ایشلنمه‌سي اونون معنا یایقینلیغینا سبب اولور. چوخ واخت بعضي دیلچیلر حتا منشاییني دوزگون قاورامادیقلاري، باشا دوشه بیلمه‌دیکلري، ایضاحنـدا چتینلیک چکدیکلري یاخود ایضاح ائده بیلمه‌دیکلري دیل حادیثه‌لریني سوبستراتلا باغلاییرلار. بو حال سوبسترات ایدئیاسیني گؤزدن سالا بیلر. بونا گؤره ده بو و یا دیگر دیل حادیثه‌سي‌نین سوبسترات سجییه‌لي اولوب-اولمادیغیني تعیین ائدرکن همین حادیثه‌یه سون درجه دیقتله یاناشماق لازیمدیر.

سوپئرسترات تئرمیني ایلک دفعه 1932-جي ایلده روما شهرینده رومان‌شوناسلارین کونقرئسینده و. وارتبورق طرفیندن ایشله‌دیلمیشدیر. او، یئني تئرمینین یارادیلماسي ضرورتیني بئله ایضاح ائدیر: «او، «سوبسترات» تئرمینینه ضروري علاوه تشکیل ائدیر. سوپئرسترات حاقیندا بیز اوندا دانیشاجاغیق کي، اؤلکه‌یه سونرالار سوخولموش خالق (اکثر حالّلاردا ایستیلاچي و حربي جهتدن داها گوجلو) بو اؤلکه‌ده اول یاشامیش خالقین (هر شئیدن اول مدني اوستونلوگه مالیک اولان) دیلیني قبول ائدیر و عئیني زاماندا بو دیله موعین یئني عنعنه لر وئریر».

سوپئرسترات حادیثه‌یه نومونه اولاراق، وارتبورق روما ایمپئریاسي‌نین سوقوطوندان سونراکي دؤورده فرانک دیلي‌نین لاتین دیلینه تاثیریني میثال چکیر. اونون فیکرینجه، محض گئرمان دیللي فرانک قبیله‌لري لوارا چاییندان شیمالا یاییلمیش لاتین دیلینه سونرالار فرانسیز دیلي‌نین یارانماسي اوچون شرایط یاراتمیش خوصوصیتلري وئرمیشدیر. بو ایکي فرقلي دیل بیر نئچه عصر یاناشي یاشامیش، سونرا گئرمان دیلي، ایندیکي فرانسیز دیلینده بیزه معلوم اولان فورمالاري لاتین دیلینه وئرمیش و اؤزو تدریجن ایتمیشدیر.

سوپئرستراتا نومونه اولاراق آذربایجان دیلینده‌کي عرب و ایران عونصورلریني ده گؤسترمک اولار. «آذربایجان دیلي بیردن-بیره ادبي دیل اولا بیلمه‌میشدیر. کارگوزارلیقدا، علمده و ادبیاتدا عرب و فارس دیللري حاکیم اولموشدور. فارس دیلي‌نین تاثیري داها قوووتلي ایدي. ادبي اثرلر بو دیلده یارادیلیردي. فارس دیلي اساسن، حاکیم دایره‌لرین دیلي حساب ائدیلیردی. آذربایجان اهالیسي‌نین چوخ آز قیسمي بو دیلي بیلیردي»11. عرب و ایران ایشغالچیلارینین آذربایجاني ایستیلا ائتمه‌لري ایله آذربایجان دیلینه گلمیش عرب و فارس عونصورلري (البته، عرب و فارس دیللرینین اوزون‌مودتلي تاثیري نتیجه‌سینده) آذربایجان دیلي‌نین ستروکتور اساسلارینا توخونمادان اوندا اریمیش و آذربایجان دیلینده سوپئرسترات ایزلر بوراخمیشدیر.

اینگیلیس دیلینده‌کي نورمان عونصورلري ده سوپئرسترات حادیثه‌سینه میثال اولا بیلر. نورمانلار اوللر روماندیللي اولمامیشلار؛ اونلار سکاندیناوییادان فرانسایا کؤچموش و رومانلاشمیشلار. 1066-جي ایلده نورمانلار اینگیلترەني ایشغال ائتمیش، یئرلي اهالي ایله قاریشمیش و اینگیلیس دیلیني قبول ائتمیشلر. نورمانلارین فرانسیز دیلي اینگیلیس دیلینه گوجلو تاثیر گؤسترمیش و اینگیلیس دیلي لوغت ترکیبي‌نین یاریدان چوخونون رومان منشالي اولماسیندا اهمیتلي رول اوینامیشدیر.

سوبسترات حادیثه‌سینه نیسبتن سوپئرسترات حادیثه‌سینده چارپازلاشمادا ایشتیراک ائدن هر ایکي طرف - هم غالیب-دیل، هم ده مغلوب دیل معلوم اولور.

دیللرین چارپاز لاشماسیندا آدسترات حادیثەسي سوبسترات و سوپئرسترات حادیثەلرینە نیسبتن داها آز اهمیتە مالیکدیر. محض بونا گۆرەدیر کي، آدسترات آنلاییشي دیلچیلیک ادبیاتیندا داها آز ایشلنمیشدیر. موعاصیر دیلچیلیکدە آدسترات آنلاییشي داها آز یاییلمیشدیر. «آدسترات» تئرمیني ایلک دفعە 1939-جو ایلدە ایتالیان دیلچیسي م. بارتولي طرفیندن دیلچیلیگە گتیریلمیشدیر. بو تئرمینلە او، ایکي دیلین مارگینال (اوجقار) کونتاکت (تماس) رایونلاریندا قارشیلیقلي موناسیبتیني و بو زامان یاد دیل عونصورلرینین منیمسەنیلمەسي حادیثەسیني ایفادە ائدیردي. بارتولي‌نین فیکرینجە، دیللرین اوجقار رئگیونلاریندا کونتاکتي زاماني دیل عونصورلري اولجە همین اراضی‌نین «دیلینە» کئچیر، سونرا ایسە داها گئنیش اراضییە یاییلیر. آدسترات حادیثەسینە بئلوروس-لیتوا، لیتوا-پولیاک، سلوئن-ایتالیان قارشیلیقلي موناسیبتلرینی میثال گۆسترمک اولار.

آدسترات آنلاییشي دیلچیلیگە م. بارتولي طرفیندن گتیریلسە دە بو آنلاییشین ایفادە ائتدیگي دیل حادیثەسي لینقویستلرە چوخدان بللي ایدي. هلە کئچن عصرین 80-جي ایللریندە آلمان دیلچیسي اي. شمیدت هیند-آوروپا دیللرینین قارشیلیقلي موناسیبتلرینە حصر ائتدیگي اثریندە «دالقالار نظریەسیني» ایرەلي سورور. او، بالتیک-سلاویان دیللري قروپونون گئرمان و هیند-ایران دیللري ایلە، یونان دیلي‌نین لاتین و هیند-ایران دیللري ایلە موناسیبتلرینی تدقیق ائدەرک بو. نتیجەیە گلیر کي، بو دیللرین جوغرافي یئرلشمەسي، قونشولوغو و بیر قروپون دیللرینین باشقا قروپون دیللري ایلە تماسي اونلارین لئکسیکاسي و قراماتیکاسیندا عوموميي عونصورلرین عملە گلمەسینە تاثیر گۆسترمیشدیر. قونشو دیللر تکجە اونلارا خاص اولان خوصوصیتلرە مالیک اولور، نئجە دئیرلر، بیر دیل باشقا دیلە قووشور و تدریجن، کسکین سرحد اولمادان او بیري دیلە کئچیر. شمیدتین فیکرینجە، دیللر کونسئنتریک دایرەلرلە دالقالار شکلیندە یاییلیر؛ دیل حادیثەلرینین یاییلماسي مرکزدن اوجقارلارا دوغرو اولور. دیل حادیثەلري «مرکزدە» گوجلو اولور، دایرەنین اوجقار پئریفئرییاسیندا تدریجن سؤنور و قونشو دایرەنین اوجقار پئریفئرییاسینداکي دیل حادیثەسي ایلە قووشور. بارتولي‌نین ایرەلي سوردویو آدسترات آنلاییشي شمیدتین ایرەلي سوردویو دایرەلرین اوجقار پئریفئرییالاریندا دیل حادیثەلرینین قووشماسي و دیللرین مارگینال رایونلاریندا بیر-بیرینە قارشیلیقلي تاثیري، بو تاثیر نتیجەسیندە دیل عونصورلرینین بیر دیلدن دیگرینە کئچمەسي حاقینداکي فیکیرلرینە اویغون گلیر. شمیدتدن سونرا، لاکین بارتولیدن اول بو پروبلئم حاقیندا آوستریا دیلچیسي ا. شوخاردت دا اویغون فیکیرلر سؤیلەمیشدیر. دیلچیلیک جوغرافییاسي‌نین یارانماسي و ایزوقلوس نظریەسي‌نین مئیدانا چیخماسي شمیدتین فیکیرلرینی یوخلاماغا ایمکان وئردي. بئلەلیکلە، آدسترات آنلاییشي اساسلاندیریلدي. بیر طرفدن. جوغرافي دیلچیلیک، دیگر طرفدن، آدسترات آنلاییشي اساسیندا دیلچیلیکدە یئني جریان - آدسترات آنلاییشیني اؤزونە مئتودولوژي اساس گۆتورن نئولینقویستیکا جریاني (اونا بعضن مکاني و یاخود آرئال دیلچیلیک دە دئییلیر) یاراندي.

قئید ائتمک لازیمدیر کي، دیللرین قاریشماسي، اساسن، دیالئکتلر دؤورونده، دیللرین اینتئقراسییا آستاناسینا هلە چاتمادیغي (اینتئقراسییا آستاناسي آنلاییشي ایلە دیللرین قاریشماسینا مانع اولان دیل خوصوصیتلرینین مجموعسو نظردە توتولور) دؤوردە باش وئرە بیلر. یئني دیل واحیدلرینین (دیللرین و دیالئکتلرین) یارانماسي اینتیقراسییا آستاناسینا چاتمیش دیللردە مومکون دئییلدیر. بونو موعاصیر دیللرین اینکیشافي تجروبەسي دە ثوبوت ائدیر: نینکي منشاجە قوهوم اولمایان، مثلن، آذربایجان و گورجو، اؤزبک و تاجیک دیللرینین دایم کونتاکتدا اولدوغو قونشو اراضیدە، حتا منشاجە قوهوم اولان، مثلن، روس-پولیاک، روس-لیتوا دیللرینین دایم کونتاکتدا اولدوغو قونشو اراضیلردە دە قاریشیق دیالئکتلر عملە گلمیر. بو اونو گۆستریر کي، قوهوم اولمایان آذربایجان، گورجو، اؤزبک و تاجیک دیللري و قوهوم اولان روس، پولیاک و لیتوا دیللري اینتئقراسییا آستاناسینا چاتمیشدیر.

بورادان بئلە بیر نتیجە چیخارماق اولار (بونو فاکتلار دا ثوبوت ائدیر) کي، ماهیتجە موختلیف اولان دیللرین قاریشماسي نتیجەسیندە یئني دیلین یارانماسي حاقینداکي ایدئیا علمي فیکسییادیر. آرتیق گۆستردیگیمیز کیمي، دیللرین قاریشماسي نتیجەسیندە دیلین موختلیف سوییەلریندە موختلیف درجەدە آلینمالار (لئکسیکا ساحەسیندە داها چوخ، مورفولوگییا ساحەسیندە داها آز) مومکوندور. دیللر قاریشمیر. قاریشیق دیللر یارانمیر، باشقا دیللرین تاثیریلە دیلدە موعین دئفورماسییالار یارانیر، لاکین دیلین ستروکتورو اؤز موستقیللیگیني قورویوب ساخلاییر.
کونتاکتدا اولان موعاصیر دیللردە ایکي پروسئس باش وئریر:

1) موعین ساحەلردە قیسمن قاریشما و
2) تیپولوژي مودئللرین منیمسەنیلمەسي.

موعاصیر دیلچیلیک علمیندە بو حادیثەلر دیللرین قاریشماسي تئرمیني ایلە دئییل، دیل اینتئقراسییاسي تئرمیني ایلە ایفادە ائدیلیر.

دیل دگیشیکلیک‌لرینین تئمپلری

موقاییسەلي-تاریخي دیلچیلیگین بانیلري و اونلارین آردیجیللاري دیللردە یوز ایللرلە، مین ایللرلە باش وئرن دگیشیکلیکلري اؤیرنرکن دیللرین اینکیشاف تئمپلري حاقیندا مسالە قالدیرمامیش و بونو خوصوصي پروبلئم سایمامیشلار، چونکي اونلار بئلە حساب ائدیرلر کي،

ديللر چوخ لنگ دگيشير. ديللرين سورعتلي دگيشمه‌سي، داها دقيق دئسک، سيچرايیشلي دگيشمه‌سي حاقيندا نظريیه سوئت دؤوروند، داها دوغروسو، عصريميزين 50-جي ايللرينه‌دک ديل حاقيندا يئني تعليمين حاکيم اولدوغو زامان سوئت ديلچيليگينده گئنيش تبليغ ائديليردي.

ديللرين سيچرايیشلي دگيشمه‌سي نظريیه‌سي‌نين بانيسي اي. ی. مارردير. او، ديلي ايدئولوژي اوستقوروم حساب ائديردي. اونون فيکرينجه، ديلين اينکيشافي سسلي نيطقين اينکيشاف آرديجيلليغي زنجيريني قيران اينقيلاب تاريخيدير.

ن. ی. ماررين ديلي بازيس اوزرينده اوستقوروم حساب ائتمه‌سي اونون سهوي ايدي. معلوم اولدوغو کيمي، اوستقوروم بازيسدن آسيليدير، بازيسي اينقيلابي اوصوللا دگيشديکده، اوستقوروم دا دگيشير. ديل ايسه بازيسدن آسيلي دئييلدير. اوستقوروم موعين بير ايقتيصادي بازيسين مؤوجود اولدوغو و فعاليت گؤسترديگي تکجه بير دؤورون محصولودور. بونا گؤره ده اوستقوروم اوزون مودت ياشامير، همين بازيسين لغو اولونماسي و آرادان قالخماسي ايله او دا لغو اولونور و آرادان قالخير.

ديل ايسه، عکسينه، تام بير سيرا دؤورلرين محصولودور. همين دؤورلر عرضينده زنگينلشميش، اينکيشاف ائتميش و جيلالانميشدير. بونا گؤره ده ديل هر هانسي بير بازيسدن و هر هانسي بير اوستقورومدان موقاييسه‌ائديلميه‌جک درجه‌ده چوخ ياشايير.

دونيا ديللرينده موختليف دگيشيکليکلرين باش وئرمه‌سي‌نين سببلريني نظردن کئچيره‌رک مارر ايديعا ائديردي کي، بو دگيشيکليکلرين منبعی «خاريجي کوتلوي. کؤچمه‌لر دئييل، ماتئريال حياتي کئيفيتجه يئني منبع‌لردن، کئيفيتجه يئني تئخنيکادان و کئيفيتجه يئني ايجتيماعی قورولوشدان ايره‌لي گلن درين اينقيلابي دگيشيکليکلردير. نتيجه‌ده يئني تفکور، اونونلا برابر نيطق قوروجولوغوندا يئني ايدئيا و طبيعي کي، تئخنيکادا يئنيليک آليندي» 12.

ن. ي. ماررين فيکرينجه، تجريد ائديلمش عيرقي ديللر ده يوخدور، «مدنيتلر سيستئمي واردير، تصروفات فورمالارينين و ايجتيماعيتين دگيشمه‌سي ايله بير-بيريني عوض ائدن، کؤهنه فورمالارلا علاقه نی ائله کسميش موختليف سيستئملي ديللر واردير کي، تويوق چيخديغي يومورتايا بنزه‌مه‌ديگي کيمي يئني ديللر کؤهنه‌لره بنزه‌مير» 13.

ديلده قفيل دگيشيکليکلرين باش وئرمه‌سي، ديل سيستئمي‌نين قفيل دگيشمه‌سي، ديللرين سيچرايیشلي و پارتلاییشلي اينکيشافي ديلين ماهيتينه ضيديدير، چونکي ديلده باش وئرن قفيل کؤکلو دگيشيکليکلر همين ديلي اونسيت واسيطه‌سي کيمي جمعيت اوچون يارارسيز ائدردي.

بوندان باشقا آرتيق ثوبوتا احتياجي اولماياں فاکتدير کي، ديل عئيني سوييه‌ده دگيشمير. اونون بير عونصورو دگيشديکده ديگر عونصورو اوزون مودت، حتا عصرلرله دگيشمز قالا بيلر. حتا ديلين موعين بير سوييه‌سينده ده دگيشيکليکلر عئيني جور، بير تئمپده اولمور. مثلن، فونولوژي سوييه‌ده باش وئرن دگيشيکليکلري نظردن کئچيرک. پريباﻟتيک-فين و پئرم ديللرينين فونولوژي سيستئملريني موقاييسه ائتسک، آيدين اولار کي، پريبالتيک-فين ديللرينده صايت فونئملر سيستئمي داها آرخايکدير، صاميت فونئملر سيستئمي ايسه گوجلو دگيشيکليکلره معروض قالميشدير. پئرم ديللرينده ايسه وضعيت عکسينه-دير: بو ديللرده صاميت فونئملر سيستئمي داها آرخايک دير. حالبوکي صاميت فونئملر سيستئمي گوجلو دگيشيکديکلره معروض قالميشدير.14 ديللرين موختليف سيفئرلرينده باش وئرن دگيشيکليکلر آراسيندا قارشيليقلي آسيليليق آختارماق دا دوزگون دئييلدير. مثلن، گئرمان ديللرينه داخيل اولان سکانديناو ديللرينده صايت و صاميتلر سيستئمي آلمان ديلي‌نين صاميتلر سيستئميندن داها آرخايکدير، حالبوکي سکانديناو ديللرينين قديم حال و فعل سيستئملري آلمان ديلي‌نين اويغون سيستئملرينه نيسبتن خئيلي چوخ درجه‌ده دگيشميشدير. مثلن، اون آلتينجی عصرده اينگيليس ديلي‌نين صايتلر سيستئمينده «بؤيوک اينقيلاب» باش وئرميشدير، يعني صايتلر سيستئمي کسکين صورتده دگيشميشدير. فرانسيز ديلي‌نين تاريخيني نظردن کئچيرسک، گؤرريک کي، بو ديلين سيستئمينده ان اهميتلي کئيفيت دگيشيکليکلري ائراميزين ايکي-سککيز عصرلري آراسيندا باش وئرميشدير. يئني يونان ديلي‌نين تدقيقاتچيسي آ. ميرامبئل يازير کي، يونان ديلينه کلاسسيک دؤوردن سونراکي سپئسيفيک فورماني وئرميش اساس دگيشيکليکلر عوموميونان ديلي‌نين يارانماسيندان، يعني ائلليني‌زم دؤوروندن باشلاميش اورتا عصرلرين ياريسينادک اولان دؤورده حياتا کئچيريلميشدير، لاکين موختليف فاکتلاري آييران موهوم خرونولوژي دؤورلره باخماياراق، ان چوخسايلي دگيشيکليکلر ائراميزدان اول بير عصردن ائراميزين اوچ عصرينين سونلارينا قدرکي زامان عرضينده باش وئرميشدير.

ديل دگيشيکليکلرينين تدريجي تکامول يولو ايله باش وئرمه‌سي داها تيپيکدير. لاکين بو هئچ ده او دئمک دئييلدير کي، ديلين اينکيشافي هميشه لنگ تکامول يولو ايله گئدير. موختليف ديللرين تاريخينده ائله دؤورلر معلومدور کي، بو واخت ديل دگيشيکليکلري داها اينتئنسيو گئدير، قيسا زامان مودتينده ديلده اولکي دؤورلردن داها چوخ دگيشيکليک باش وئرير.

ايندييه‌دک ديلين اينکيشافي‌نين موعين بير دؤورونده دگيشيکليکلرين اينتئنسيو صورتده باش وئرمه‌سي‌نين سببلري دقيق موعينلشديريلمه‌ميشدير. گؤرونور، ديلده باش وئرن دگيشيکليکلر، اساسن، ديل سيستئمي‌نين اساس حلقه‌لرينه نه درجه‌ده توخونماسيندان و بو

اساس حلقه‌لرده‌کی‌دگیشیکلیکلر اؤز آردینجا دیلین دیگر حلقه‌لرینده نئجه دگیشیکلیکلر یاراتماغا قابیل اولماسیندان چوخ آسیلیدیر.

دیلین اینکیشافیندا ترقی پروبلئمی

دیللرین ترقیسي آنالاییشینا دیلچیلیگین موختلیف دؤورلرینده موختلیف باخیمدان یاناشمیشلار. موقاییسه‌لي-تاریخي دیلچیلیگین یاراندیغي ایلک دؤورلرده، خوصوصن موقاییسه‌لي-تاریخي مئتودون بانیلري سانسکریت دیلي‌نین قراماتیک قورولوشونون زنگین فورمالاري ایله راستلاشدیقدا و بو زنگینلیگي موعاصیر هیند-آوروپا دیللریندن بعضیلرینین (مثلن، فرانسیز، ایسپان، اینگیلیس، دانیمارکا و س.) یوخسول فورمالاري ایله موقاییسه ائتدیکده بو نتیجه‌یه گلدیلر کي، دیللرین تاریخي اونلارین تدریجن تنزولو و یوخسوللاشماسي پروسئسیدیر. دونیا دیلچیلیگي‌نین ف. بوني، و. هومبولدت، ي. قریمم، آ. شلایخئر، م. موللئر کیمي گؤرکملي سیمالاري بو عقیده‌ده ایدیلر. آ. شلایخئر دیللرین اینکیشافي تاریخیني حتا ایکي دؤوره بؤلوردو:
آ) دیللرین یاراناسي و چیچکلنمه‌سي دؤورو و
ب) دیللرین تنززوله دوغرو گئتمه‌سي و اؤلمه‌سي دؤورو.
البته، دیللرین اینکنشافي حاقینداکي بو فیکیر دوز دئییلدي و ائله موقاییسه‌لي-تاریخي دیلچیلیگین یاراندیغي ایلک دؤورده بو ایدئیا ایله راضیلاشمایان دیلچیلر ده واردي. مثلن، موقاییسه‌لي-تاریخي دیلچیلیگین بانیلریندن بیري، مشهور دانیمارکا دیلچیسي ر. راسک گؤستریردي کي، مورکب دیل ستروکتورو ایله موقاییسه‌ده دیل ستروکتورونون ساده‌لیگي بیر سیرا اوستونلوکلره مالیکدیر.

سونرالار بعضي دیلچیلر دیللرده اونلارین اینکیشافیندا ترقیني اینعیکاس ائتدیرن بیر سیرا عنعنه لرین اولدوغونو موشاهیده ائتدیلر. اي. آ. بودوئن دئ کورتئنئ ایدیعا ائدیردي کي، دیللرده داها چوخ عوضولنمه‌ني تامین ائتمک و نیطقي داها چوخ دقیقلشدیرمک اوچون ضروري اولان داها درین آرتیکولیاسییالارین ایره‌لییه دوغرو قلوتتوقونیک 15 عنعنه سي مؤوجوددور. اونون فیکرینجه، بو اونا گؤره باش وئریر کي، اؤن مخرجلي سسلر داها آز تلفوظ مصرفي طلب ائدیر. سونرالار دیلچیلرین اکثریتي دیللرده سؤزلرین اوزونلوغونون قیسالماسي پروسئسیني موشاهیده ائتمیشلر (موقاییسه ائت: قوتجا هابایدئدیما «بیزیم اولسا ایدي»، موعاصیر اینگیلیس دیلینده Had). یئني هیند-آوروپا دیللرینده قراماتیکا سیستئمي اونلارین قدیم دؤورلرینه نیسبتن خئیلي ساده‌لشمیش، هر جور آنومالییالارلا دولو اولان چوخ میقدارلي فورمالارین یئرینه داها ساده و ایستاندارت فورمالار یارانمیشدیر.

کؤهنه هیند-آوروپا دیللریني یئنیلري ایله موقاییسه ائده‌رک او. یئسپئرسئن قئید ائدیر کي، یئني دیللرین قراماتیک قورولوشونون بیر سیرا اوستونلوکلري واردیر. فورمالار قیسا اولموشدور کي، بو دا اونلارین تلفوظو اوچون داها آز عضله گرگینلیگي و واخت طلب ائدیر؛ فورمالارین سایي دا آزالمیشدیر کي، بو دا یادداشي گرگینلشدیرمکدن آزاد ائدیر؛ فورمالارین یاراناسي داها نیظاملي (مونتظم) اولموشدور؛ فورمالارین سینتاکتیک ایشلنمه‌سینده آنومالییالار آزالمیشدیر؛ فورمالار آنالیتیک و موجررد اولموشدور کي، بو دا موختلیف معنالار ایفاده ائتمک اوچون چوخلو کومبیناسییالار و کونستروکسییالار قورماغا ایمکان وئریر؛ جومله‌ده سؤز سیراسي‌نین ثابیتلیگي فیکرین آیدین اولماسیني تامین ائدیر. قدیم دیللرین سینتئتیک قورولوشو یئني دیللرده آپالیتیک قورولوشلا عوض اولونموشدور. بو پروسئس داها یوکسک و موکمل دیل فاکتلارینین قلبه‌سیدیر. اونون فیکرینجه، کؤهنه فلئکسییایا نیسبتن موستقیل اداتلار، کؤمکچي سؤزلر فیکرین ایفاده‌سي‌نین داها یوکسک تئخنیکي واسیطه‌لریدیر.

و. م. ژیرمونسکي داها ایره‌لي گئده‌رک دیللرین آنالیتیک سیستئمه کئچمه‌سیني تفکورون اینکیشافي‌نین داها یوکسک مرحله سي ایله علاقه‌لندیریر.

م. م. قوخمان بو فیکیرلره اعتیراض ائدیب یازیر کي، فلئکسییا 16 دا، تحلیل ده، آقغلوتیناسنیا 17 دا تفکورون ان مورکب کاتئقورییالارینین آدئکوات ایفاده‌سیني عئیني جور وئره بیلر. اونون فیکرینجه، او. یئسپئرسئنین نظرییه‌سي گئرچکلیگي تحریف ائدیر. بوندان باشقا، هیند-آوروپا دیللري آراسیندا خالیص سینتئتیک دیللر یوخدور؛ سینتئتیک حساب ائدیلن دیللرده ده آنالیتیک کونستروکسییالار مؤوجوددور. دیگر طرفدن، آنالیتیک کونستروکسییالاري داها موکمل سایماغین اؤزونده ده چاتیشمامازلیق واردیر، بئله کي، قراماتیک معنانین آنالیتیک ایفاده‌سي اوصولو فلئکسییادان داها قدیمدیر. ق. هیرتین «هیندو-آوروپا دیللرینین قراماتیکاسي» اثرینده گؤستریلدیگي کیمي، هیند-آوروپا دیللرینده لوکاتیو، آبلاتیو و آلت حاللارینین بوتون فورمالاري قوشما کونستروکسییالاریندان تؤره‌میشدیر.

ق. ن. وورونتسووا دا آنالیتیک فورمالارین موترقیلیگي نظرییه‌سینه قارشي چیخیر. اونون فیکرینجه، حرکتین دیلده ایفاده‌سي فورمالاري ایله همین دیلده دانیشان خالقین تفکور سوییه‌سي آراسیندا بیلاواسیطه علاقه موعین‌لشدیرمک ابیتیدایي ایدیعادیر. فعل ساحه‌سینده تحلیلین اینکیشافیندان دانیشارکن سینتاکتیک طرز فرقلرینه اساسلانان هر هانسي سیستئمین تصریفلنمه‌نین مورکب فورمالارینا اساسلانان سیستئمدن

آشاغي سوییه‌لي اولدوغونو ایدیعا ائتمک سهودیر. موختلیف دیللرده فعلین زامان فورمالارینین دا، طرز فورمالارینین دا اینکیشافي موختلیف یوللارلا گئدیر.

پ. ي. چئرنیخ گؤستریر کي، روس دیلي‌نین قراماتیک قورولوشونون تاریخي یاخشیلاشماغا، کامیل‌لشمگه دوغرو ایره‌لي حرکتدیر. بو حالدا ترقیني قراماتیک فورمالارین آرتیق واریانتلارینین لغوینده گؤرمک لازیمدیر. حاللانمادا و تصریفلنمه‌ده جوت کمیتین، خوصوصي چاغیریش فورماسي‌نین، عئیني بیر جینسده اولان جیسیملرین حاللانماسینداکي پارالئللیگین ایتمه‌سین،-ل شکیلچیلي کئچمیش زامانین آوریست، ایمپئرفئکت، پلوسکوامپئرفئکت [18] فورمالاریني سیخیشدیریب ایشلکدن چیخارماسینا، قیسا صیفت، ساي و فعلي صیفتلرین حاللانماسي‌نین ایتمه‌سینه روس دیلي‌نین قراماتیک قورولوشونون، اونون قراماتیکاسي‌نین قایدایا سالینماسي کیمي باخماق لازیمدیر. خوصوصی و کونکرئتدن عومومي و موجرده دوغرو حرکت دیلین ایره‌لیگه دوغرو حرکتي‌نین زنگینلشمه‌سي و اینکیشافي‌نین سجییه‌وي جهتلریندن بیري حساب ائدیلمه‌لیدیر.

دیلین ترقیسي حاقینداکي مولاحیظه‌لرده بو جهت دوغرودور کي، جمعیتین اینکیشافي ایله علاقه‌دار اولاراق آداملارین تفکورو ده اینکیشاف ائدیر و دیل بو ترقی یولوندان کناردا قالا بیلمز؛ دیل ده اؤز اینکیشافیندا ترقی ائدیر و موکمللشیر. لاکین دیلین ترقیسي پروبلئمي جمعیتین و اینسان تفکورونون ترقیسي پروبلئمیندن خئیلي مورکبدیر.

دیللرین سینتئتیک قورولوشونون آنالیتیک قورولوشلا عوض ائدیلمه‌سینه دیلین ترقیسي کیمي باخماق اولارمي؟ دیل تئخنیکاسي‌نین یاخشیلاشدیریلماسي باخیمیندان، بو، ترقیدیر. خوصوصي فورما ایله ایفاده ائدیلمیش معناني بیر فورما ایله ایفاده ائدیلمیش معنالار کونقلامئراتینا (قاریشیغینا) نیسبتن قاوراماق داها آساندیر. تئخنیکي جهتدن آنالیتیک قورولوش داها موکملدیر. لاکین بوندان چیخیش ائدیب آنالیتیک قورولوشون داها یوکسک سوییه‌لي موجرد تفکورو اینعیکاس ائتمه‌سیني ایدیعا ائتمک سهودیر. تکجه هیند-آوروپا دیللرینده دئییل، دونیانین بیر سیرا موختلیف دیللرینده موشاهیده ائدیلن سؤزلرین ایختیصاري (قیسالدیلماسي) دا دیل تئخنیکاسي‌نین یاخشیلاشدیریلماسي باخیمیندان دیلین ترقي‌سیدیر. لاکین بونو دا دیلین اینکیشافي‌نین احکامینا چئویرمک اولماز. سؤزلرین قیسالدیلماسي عنعنه‌سیني اونیوئرسال حال حساب ائتمک اولماز. دیلده بوتؤولوکده سؤزلر قیسالمیر، نئوفونئتیک سجییه‌لي عنعنه‌لر بونا موقاویمت گؤستریر. بوندان باشقا، سؤزلرین حدیندن آرتیق قیسالدیلماسي دا فایدالي دئییل، بئله کي، بو، قاوراماني چتینلشدیره بیلردي.

بوتون بونلار دیلین موطلق ترقیسي دئییل، نیسبي ترقي‌سیدیر. سایدیغیمیز عنعنه‌لر چوخلو داخیلي ضیدیتلر دوغورور. بوتون فایدالي عنعنه‌لر آردیجیل و مونتظم صورتده حیاتا کئچسه ایدي، اوندا دونیانین موختلیف دیللرینده تئخنیکي ایفاده واسیطه‌لري چوخدان ایدئال وضعیته چاتاردي. بو حال باش وئرمیر، چونکي دیلین داخیلینده آرتیق آلینمیش نتیجه‌لري هئچه چیخاران چوخلو باشقا پروسئسلر ده گئدیر. مثلن، فرض ائدک کي، موعین بیر دیلین سینتئتیک قورولوشو آنالیتیک قورولوشلا عوض ائدیلمیشدیر. لاکین بو وضعیت دونوق شکیلده قالا بیلمز. لئکسیک معناني ایتیرمیش کؤمکچي سؤزلر، اینکیشافین دیالئکتیک قانونلارینا گؤره، نهایت، حال شکیلچیلرینه چئوریلمه‌لیدیر. بوندان باشقا، سئمانتیک فیلیاسییا پروسئسي دایانمیر؛ یئني شکیلچیلر یئنیدن پولیسئمانتیک معنا کسب ائدیر. موختلیف فونئتیک پروسئسلر اساسلا سوفیکس آراسینداکي سرحدین آیدینلیغیني پوزور. دیل یئنیدن اولکي سینتئتیک وضعیتینه قاییدیر.

دیلین اینکیشافیندا نیسبي ترقی ایله یاناشي موطلق ترقی ده مؤوجوددور. دیل تئخنیکاسي ساحه‌سینده‌کي موطلق ترقی دیلین اینسانلارین ایجتیماعی حیاتي‌نین مورکبلشن فورمالاریندان ایره‌لي گلن یئني اونسیت فورمالارینا اویقونلاشماسیندا اؤزونو گؤستریر.

جمعیتین ایستحصال قووه‌لرینین اینکیشافي و بوندان دوغان بیر سیرا ایجتیماعی حادیثه‌لر (علمي، تئخنیکي، مدني اینکیشاف) بیزي احاطه ائدن عالم حاقینداکي معلوماتیمیزي آرتیریر. بو، چوخلو آنلاییشین، مفهومون مئیدانا چیخماسینا سبب اولور کي، دیل ده بو آنلاییشلاري ایفاده ائتمگه مجبوردور. آنلاییشلار یئني سؤزلره حیات وئریر. بئله‌لیکله، دیلده موطلق ترقی دیلین لوغت ترکیبي‌نین آرتماسي، سؤزون معنالارینین چوخالماسیندا اؤزونو گؤستریر. مثلن، واختیله آلمان دیلینده Werk سؤزو تکجه «ایش» معناسیني ایفاده ائدیردي، ایندي ایشه «ایش»، «زاوود»، «معدن»، «مئخانیزم»، «اثر»، «یارادیجیلیق»، «فعالیت» معنالاریني ایفاده ائدیر.

سینتاکسیس ساحه‌سینده ده دیلین اینکیشافیندا موطلق ترقی اؤزونو گؤستریر. مثلن، واختیله تورک دیللرینده مورکب جومله‌نین قورولوشوندا عوضولنمه، دئمک اولار کي، یوخ ایدي. بونو قدیم تورک اورخون-یئنیسئي آبیده‌لرینین، ده دیلي ثوبوت ائدیر. سونرالار تورک دیللرینده تابع‌ائدیجي باغلاییجیلار یاراندي، مورکب جومله تابعسیز و تابعلي دئیه ایکي قروپا دیفئرئنسییا ائتدي. موعاصیر تورک دیللرینده فیکرین ایفاده سیستئمي داها جیدي و قایدایا سالینمیش شکیل آلدي.

عومومیتله، دیللرین اینکیشافیندا موطلق و نیسبي ترقی آنلاییشلاریني فرقلندیرمک واجیبدیر.

دیل و مدنیت

دیل و مدنیتین علاقه‌سي پروبلئمینه ایکي باخیمدان یاناشماق لازیمدیر:

1. دیلین خالقین عوموميِ مدني سوییه‌سیندن آسیلیلیغي.

2. آیري-آیري دیللرین ستروکتور خوصوصیتلرینین همین دیلده دانیشان خالقین مدنیتي‌نین کونکرئت فورمالاریندان آسیلیلیغي[19].

بیر. ایجتیماعی حادیثه اولان دیلین وضعیتي خالقین عوموِمن مدني سوییه‌سیندن، بو مدني سوییه‌نین محصولو اولان تفکور طرزیندن، تفکور فورمالاریندان آسیلیدیر. معلوم اولدوغو کیمي، مدنیتین اینکیشافي‌نین آشاغي پیلله‌سینده اولان خالقلارین دیلینده قراماتیک معنالار داها کونکرئت اولور. عوموِمي مدني اینکیشافلا (البته، مدني اینکیشاف تجرید ائدیلمنش شکیلده باش وئرمیر، خالقین ایقتیصادي حیاتي‌نین- ایستحصال موناسیبتلرینین، عوموِمي ایجتیماعی اینکیشافي‌نین ترقی‌سي فونوندا باش وئریر) علاقه‌دار اولاراق ایجتیماعی شوعور، تفکور ده اینکیشاف ائدیر، بو دا اؤز نؤوبه‌سینده دیلین عوموِمي اینکیشافینا، اونون قراماتیک قورولوشونون اینکیشافینا، قراماتیک معنالارین کونکرئتلیکدن موجردلیگه دوغرو اینکیشافینا سبب اولور. بو باخیمدان دیلین قراماتیک قورولوشونون اینکیشاف تاریخي ایله همین دیلده دانیشان خالقین (اینکیشاف) تاریخي آراسیندا علاقه مؤوجوددور. لاکین دیگر طرفدن، دیلین قراماتیک قورولوشونون کونکرئت حادیثه‌لرینین تشکولونده بو فاکتورون رولونو شیشیرتمک اولماز.

آیري-آیري دیللرین، بوتؤو دیل عایله‌لرینین، حتا قوهوم اولمایان دیللرین تاریخیندن گؤتورولموش فاکتلار ثوبوت ائدیر کي، دیلین قراماتیک عونصورلري بیر ایستیقامتده اینکیشاف ائدیر. حتا قوهوم اولمایان دیللرین قراماتیک سیستئمینده پارالئل اینکیشاف حاللارینا تصادوف ائدیلیر. بئله عوموِمي و پارالئل اینکیشاف پروسئسیني تفکورون کونکرئت کاتئقوریيالاریندان موجرد کاتئقوریيالارا دوغرو اینکیشافي ایله شرطلنن جمعیتین عوموِمي مدني سوییه‌سی‌نین اینکیشافي ایله علاقه‌لندیرمک اولار.

هئچ بیر قوهوملوق موناسیبتلري اولمایان بیر سیرا هیند-آوروپا دیللرینده (سلاویان، گئرمان. یونان)، هامي-سامي دیللرینده (مثلن، عرب) و تورک دیللرینده اینکیشافین قدیم مرحله‌سینده جوتلوک کمیتي کاتئقوریياسي مؤوجود اولموشدور کي، سونرالار بو داها کونکرئت جمع؛ کاتئقوریياسي اؤز یئریني موجرد جمع (غئیري-موعین چوخلوق بیلدیرن) کاتئقوریياسینا وئرمیشدیر. هیند-آوروپا و تورک دیللرینین تاریخیندن معلومدور کي، فعلین ایندیکي و گله‌جک (تورک دیللرینده غئیري-موعین. گله‌جک) زامانلارینین معنالاري آراسیندا آیدین سرحد اولمامیشدیر. هیند-آوروپا دیللرینده فعلین طرز فورمالارینین معناسیندان زامان مضمونو ایفاده ائتمک اوچون ایستیفاده ائدیلمیشدیر. عئیني وضعیته هامي-سامي دیللرینده ده تصادوف ائدیریک. بئله پارالئل اینکیشافا ایسته‌نیلن قدر نومونه گؤسترمک اولار.

دیل و مدنیتین علاقه‌سینه تکجه دیلده مورفولوژي دگیشیکلیکلرین باش وئرمه‌سي باخیمیندان یاناشماق اولماز. باشقا سوییه‌لرده ده دیل مدنیتله علاقه ساخلاییر. مثلن، هله مدنیتین اینکیشاف سوییه‌سي آشاغیدیرسا، مدنیت هله یازي یاراتماق سوییه‌سینه یوکسلمه‌میشسه یاخود دیل ادبي دیلین نورمالاشدیریجي تاثیرینه معروض قالمامیشسا، اوندا او خالقین دیلي آز قایدایا سالینمیش اولور، داها آز نورمالاشدیریلیر. بئله بیر فاکت دا آرتیق شوبهه دوغورمور کي، مدنیتین یوکسک اینکیشاف سوییه‌سینده اولان خالق اؤز نیطقینده داها موجرد لئکسیک کاتئقوریيالاردان، داها موجرد مفهوملاري ایفاده ائدن لئکسیک واحیدلردن ایستیفاده ائدیر. دیلچیلیک ادبیاتیندا گؤستریلیر کي، مدنیتین آشاغي پیلله‌سینده اولان خالقلارین دیللرینده فردلري ایفاده ائتمک اوچون سؤزلر اولدوغو حالدا، جینس یاخود نؤوع مفهومونو ایفاده ائتمک اوچون سؤز اولمور؛ مثلن. ائسکیموس دیلینده *قارین* موختلیف نؤوعلریني ایفاده ائتمک اوچون خئیلي سؤز واردیر، حالبوکي عوموِمیتله *قار* مفهومونو ایفاده ائتمک اوچون سؤز یوخدور.

دیللرده سؤزدوزلدیجي شکیلچیلرین محصولدارلیغي دا خالقلارین عوموِمي مدني سوییه‌سیندن آسیلیدیر: مدني سوییه یوکسلدیکجه سؤزدوزلدیجي شکیلچیلرین فونکسییاسي (محصولدارلیغي) آرتیر.

بوتون بو دیل پروسئسلري بیر سیرا دیللر اوچون عوموِمیدیر؛ چونکي بوتون خالقلار اوچون جمعیتین، تفکورون و مدنیتین اینکیشافي قانوناَویغونلوقلاري خئیلي درجه‌ده عوموِمیدیر.

ایکی. بوتون بونلارلا یاناشي، آیري-آیري دیللرین ستروکتور خوصوصیتلري همین دیلده دانیشان خالقین مدنیتي‌نین کونکرئت فورمالاریندان دا موعین درجه‌ده آسیلیدیر. دیلچیلیکده بو پروبلئمین ایضاحینا حصر ائدیلمیش خئیلي میقداردا اثره راست گلمک اولار. خاریجي دیلچیلیکده ک. فوسسلئرین، ائ. سپیرین، ب. ل. اوورفون، اي. شمیدتین و باشقالارینین دیل و مدنیتین قارشیلیقلي علاقه‌سینه حصر ائدیلمیش اثرلري دیقتي داها چوخ جلب ائدیر. روس دیلچیلیگینده ن. ي. مارر و اونون آردیجیللاري دیل و مدنیتین علاقه‌سي پروبلئمینه

خوصوصي باخيشلا ياناشميشلار. ن. ي. مارر ديلي اوستقوروم حساب ائتديگي اوچون اونون مرحلەلي اينكيشافيني ايدئولوگييا ايله علاقەلنديريردي. اونون فيكرينجه، ايدئولوگييالارين دگيشمەسي ديللرين ترانسفورماسيياسينا سبب اولور.

ماتئرياليست ديلچيليک مدنيتين كونكرئت فورمالارينين ديلين ستروكتورونا تاثيريني اينكار ائتمير، لاكين ديل حاديثەلري ايله مدنيت حاديثەلري آراسيندا تام و موستقيل پارالئلليک قويولماسيني قبول ائتمير. بئله بير پارالئلليک قويولماسينا بيز. مثلن، ک. فوسسلئرين «فرانسانين مدنيتي و ديلي» آدلي اثرينده راست گليريک. ماراقلي بير ديلده يازيلميش بو اثرده فرانسيز ديلي‌نين آيري-آيري حاديثەلرينين اينكيشافي فرانسيز خالقي‌نين مدنيتي تاريخينده باش وئرن حاديثەلر فونوندا ايضاح ائديلير. لاكين مؤليفين بوتون صميميتينه باخماياراق، ديلده باش وئرن بو و يا ديگر حاديثەني فرانسيز خالقي‌نين مدني حياتيندا باش وئرن حاديثەلرله علاقه لنديرمک و بونلارين ديل دگيشيكليكلرينه سبب اولماسيني ثوبوت ائتمک جهدي سادەلؤوحلوک تاثيري باغيشلايير. بئله كي، ديل حاديثەلري ايله مدنيت حاديثەلرينين مؤليف طرفيندن قارشيلاشديريلماسي چوخ سطحي و سربستدير.

آمئريكا ديلچيسي ائ. سپير ديل و مدنيت آراسينداكي سببيت آسيليليغيني اينكار ائدەرک يازير كي، مدنيت و ديل آراسيندا حقيقي سببيت آسيليليغي قبول ائديله بيلمز. جمعيتين نه ائتديگي و نه دوشوندويو مدنيتدير، ديل ايسه جمعيتين نئجه دوشوندويودور. تجروبەنين سئچديگي اينوئنتارين كؤمگيله جمعيتين اؤز تجروبەسيني ايفاده ائتديگي خوصوصي پريپوملار آراسيندا خوصوصي سببيت علاقەسي گؤرمک چتيندير. مدنيتين حركتي، باشقا سؤزله دئسک، تاريخ جمعيتين تجروبەدن حاصيل ائتديگي اينوئنتاردا دگيشيكليكلرين موركب جرگەسيدير. ديلين حركتي مضمون دگيشيكليكلري ايله دئييل، يالنيز فورمال ايفاده دگيشيكليكلري ايله علاقه داردير. ديلين داخيلي تاثير قووەسينه آزاجيق توخونمادان خيالن اونون هر سسيني، هر سؤزونو، هر كونكرئت مفهومونو دگيشمک اولار. مدنيتين رئال تركيبيندن آسيلي اولماياراق ديل و مدنيت آراسيندا موستقيم سببيت آسيليليغي و موستقيم اويغونلوقلار موعينلشديرمكدن دانيشماق اولماسا دا مدنيت ساحەسينده باش وئرن دگيشيكديكلرين ديلده اؤز اينعيكاسيني تاپديغيني هئچ كس اينكار ائده بيلمز. دئمەلي، مدنيت و ديل آراسيندا عوممي آسيليليق مؤوجوددور. ائ. سپير يازير كي، ديلين تاريخي و مدنيتين تاريخي پارالئل اينكيشاف ائدير. لاكين بورادا عوممي اينكيشاف عنعنه لرينين اويغون گلمەسيندن دانيشماق اولماز. يوخاريدا گؤستردیگيميز كيمي، مدنيتين اينكيشافي ديلين ستروكتورونون اينكيشافينا بيلاواسيطه تاثير گؤستره بيلمير. آما بئله بير فاكت هئچ كيمده شوبهه دوغورا بيلمز كي، مدنيتين عوممي اينكيشافي ايله علاقەدار اولاراق ديلين لوغت تركيبي اينكيشاف ائدير، ديلده يئني سؤزلر عمله گلير، ديل يئني مفهوملاري ايفاده ائتمک اوچون احتياجيني اؤز لئكسيک واسيطەلري ايله تامين ائده بيلمەديكده باشقا ديللردن سؤزلر (عومميتله لئكسيک واحيدلر) آلير. آلينما سؤزلر واسيطەسيله بعضي فونئتيک حاديثەلر ديله گله بيلر و سونرا خاليص لينقويستينک يوللا ديلين فونولوژي سيستئمينه داخيل اولا بيلر. دئمەلي، بورادا ديل كاتئقورييالاري و مدنيت حاديثەلرينده اؤزونو گؤسترن تفكور كاتئقورييالارينين موجردليگه دوغرو عوممي اينكيشاف عنعنەسيندن يوخ جمعيتين عوممي مدني اينكيشافي‌نين نتيجەسي اولان ديل ستروكتورونون كونكرئت فاكتلارينين يارانماسيندان صؤحبت گئده بيلر.

داها بير مسالەني آيدينلاشديرماق مقصدەاويغون اولاردي. بير سيرا حاللاردا ديل و مدنيت آراسيندا موستقيم علاقه ده اولور. بو و يا ديگر مدنيت اوچون سجييەوي. اولان رئالييالارلا علاقه دار بير سيرا سؤزلرين ديلده مؤوجودلوغو بئله علاقەيه ان ساده ميثال اولا بيلر. عادتن، بئله سؤزلري ترجومه ائتمک چتيندير و اونلاري تصوير يولو ايله ترجومه ائديرلر. لوغت تركيبي‌نين بوتون ستروكتورونداهمين ديلده دانيشان خالقين مدنيتي اوچون سجييەوي اولان موختليف لئكسيک كاتئقورييالارين اؤزونو گؤسترمەسيني ده ديلين مدنيتدن آسيلي اولماسي كيمي قبول ائتمک اولور. ديل و مدنيت آراسينداكي بو قبيل آسيليليغي ائ. نايدا ايكي قايدادا عوموميلشديرير:

1. مدنيتين پئريفئريک جهتلرينه عايد اولان لئكسيكايا نيسبتن مدنيتين مركزي عونصورلرينه عايد اولان لئكسيكا موتناسيب صورتده داها موفصلدير. باشقا سؤزله، مدنيتين هر هانسي حاديثەسينه عايد اولان لوغتين حجمي اونون مدني اهميتي ايله دوز موتناسيبدير.

2. مدني ياريمقروپلار اؤز سيفئرلرينده موتناسيب صورتده داها گئنيش لئكسيكايا ماليكدير. مدنيتين اونا خاص فورماسي‌نين، بير سيرا موعين كونتورلارينين مؤوجودلوغونو گؤسترمک مومكون اولسا ايدي، بيز مدنيتده ديلله موقاييسه اوچون تئرمين كيمي خيدمت ائدەجک بير شئي الده ائتميش اولارديق. بيز مدنيتين بئله خاليص فورمال جهتلريني آيدينلاشديرماميشيق و آييرماميشيق، ياخشي اولار كي، ديلين حركتيني و (مدنيتين حركتيني قارشيلاشديرمادان، قارشيليقلي علاقەده اولمايان پروسئسلر كيمي قبول ائدک. بورادان دا ديل مورفولوگيياسي‌نين موعين تيپلريني مدنيتين اينكيشافي‌نين هانسي‌سا اويغون پيللەلري ايله علاقەلنديرمک تشبوثونون معناسيزليغي مئيدانا چيخير. اصلیند، هر جور بئله قارشيلاشديرما جفنگيياتدير. مدنيتين هر هانسي اينكيشاف سوييەسينده اؤز سونسوز موختليف‌ليكلرينده ساده ديللر ده، موركب ديللر ده تاپماق مومكوندور 20.

و. آ. زوئكينتسئو مدنيت و ديل آراسينداكي سببيت آسيليليغيني ايكي فاكتورلا علاقەلنديرير:

1. دیللرین اینکیشافیندا مدنیت یاخود مدني فاکتور آنلاییشي‌نین موعینلشدیریلمه‌سي. بیر خالق باشقا خالقا نیسبتن مدنیت ساحه‌سینده اوستونلوگه مالیک اولدوقدا ایکینجي خالقین دیلي بیرینجي خالقین دیلینه موناسیبتده تابع وضعیتده اولور و اوندان دیلین بو ویا دیگر عونصورونو آلیر. میللي شوعور حیسی ایله علاقه‌دار اولان دیل نوفوذو بو مقامدا اؤز تاثیریني گؤستریر: دیل نوفوذو بو و یا دیگر دیلین حاکیم دیل طرفیندن آسیمیلیاسییا ائدیلمه‌سینه جیدي موقاویمت گؤستریر و دیلین حیاتیلیک قابیلیتیني قورویور. ایرلاند، یونان، آذربایجان پولیاک، بولقار دیللرینین آسیمیلیاسییایا اوغراماماسیني محض دیل نوفوذو ایله ایضاح ائتمک اولار.

بو قبیلدن اولان حادیثه‌لره تکجه دیل و مدنیتین علاقه‌سي پروبلئمي کیمي باخماق اولماز. بورادا بیر سیرا فاکتورلار دا (ایقتیصادي، سییاسي و حربي اوستونلوک، ایستیلا، خالقین بیر یئردن باشقا یئره کؤچورولمه‌سي و س.) فعالیت گؤستریر. بو، عوموم‌تاریخي حادیثه‌دیر.

بؤیوک سوویت ائنسیکلوپئدییاسي‌نین وئردیگي تعریفه گؤره، مدنیت «جمعیتین ماعاریف، علم، اینجه‌صنعت و معنوي حیاتین دیگر ساحه‌لرینده‌کي نایلیتلرینین مجموعسودور». مدنیتین بو حادیثه‌لري ایله دیل ستروکتورونون فاکتلاري آراسیندا سببیت آسیلیلیغي گؤرمک، اوندا دیله ایدئولوژي تاسیسات کیمي باخمالی‌ییق؛ بو دا دیلین ماهیتي ایله دابان-دابانا ضیدیر. بونا گؤره ده مدنیت و دیل آراسیندا سببیت آسیلیلیقي حاقیندا دانیشماق اولماز.

2. مدنیت حادیثه‌لري ایله دیل ستروکتورونون فاکتلاری

بو قایداني اساسلاندیرماق اوچون بئله بیر نومونه گتیرک. آفریکادا یاشایان نوئر خالقي مالدارلیقلا مشغول اولور و خالقین مدنی طلباتي دا بو ماراق اطرافیندا توپلانمیشدیر. بونا گؤره ده نوئر دیلینده قاراماللا علاقه‌دار اولان یوزلرله سؤز واردیر. آوروپا دیللرینده بو سؤزلره راست گلمک اولمور. عوضینه آوروپا دیللرینده مئخانیزمله (صنایع مدنیتی) علاقه‌دار اولان یوزلرله سؤز واردیر کي، نوئر دیلینده بونلارا تصادوف ائدیلمیر.

بؤیوک سوویت ائنسیکلوپئدییاسي‌نین آردینجا علمي، اینجه‌صنعتي، ادبیاتي (خوصوصن، بدیعي ادبیاتي) مدنیته داخیل ائتسک، اوندا مدنیتله (اونون گؤستردیگیمیز فورمالاري میثالیندا) دیل، مدنیتین اینکیشافي ایله دیلین اینکیشافي آراسیندا بیلاواسیطه آسیلیلیق واردیر. مدنیتین آیریلماز آتریبوتلاریندان اولان عالیملرین، یازیچیلارین، ایجتیماعی خادیملرین فعالیتي‌نین ادبي دیل نورمالارینین، دئمه‌لي، عوموميتله، دیل نورمالارینین اینکیشافینا تاثیري بؤیوکدور. دیلین اینکیشافیندا بدیعي ادبیاتین رولو خوصوصیله قئید ائدیلمه‌لیدیر.

ادبي دیل نورمالارینین تشکولو و مؤحکملنمه‌سینده یازیچیلارین و مدنیت خادیملرینین خیدمتي موقاییسه‌ائدیلمز درجه‌ده بؤیوکدور. آ. دانته بدیعي و علمي اثرلري ایله، خوصوصن «ایلاهي» کومئدییاسي ایله ایتالیان ادبي دیلیني، مارتین لوتئر آلمان، پوشکین روس، ش. روستاوئلي یئني گورجو، نالباندیان یئني ائرمني، علیشیر نوایی و ظاهیرالدین بابور قدیم اؤزبک، قابدوللا توکاي تاتار، ویلیام شئکسپیر اینگیلیس، واقیف آذربایجان ادبي دیللرینین حقیقي بانیلریدیر.

1. «Dillərin kontaktı» termini ilk dəfə L. Martine təklif etmişdir. Y. Vaynrayxın «Languges in Contact» (Nyu-York, 1953, rusca tərçüməsi: «Yazikovie kontaktı», Kiyev, 1979) əsərinin nəşrindən sonra bu termin geniş yayılmışdır. L. V. Şerba 1926-cı ildə yazdığı «O ponyatii «skreşivania» Yazikov» adlı məqaləsində « Languges in Contact» iadəsini işlətmişdir.

2. J. Vandries. Yazik. M., 1937, s. 257.

3 Pinçin dillər leksikası (sözləri) Avropa dillərindən alınmış, qramatikası isə yerli dnlin qrammatikası olan dillərə deyilir.

Məsələn, piçin inqliş dilinin sözləri ingilis, qrammatikası isə Çin dilinindir.

4 Ermәni dilində də bu xüsusiyyətlər bu və ya digər dərəcədəo özünü göstərir. Bu hal onun frigiya mənşəli olması haqşıdakı fərziyyəni bir növ təsdiq edir, son nəticədə erməni dilinin mənşəyini Balkanlarda araşdırmaq lazım gəlir.

5 Ərəb dilində daxili fleksiya ilə əməlo gələn cəm formasını göstərmək üçün Azərbaycan ərəbşünaslığında vahid termin yoxdur. Bunun üçün gah sınıq cəm, gah daxili cəm termini işlədilir. Biz sınıq cəm termininə üstünlük verdik.

6. Seqment - nitq axınında mustəqil vahid kimi çıxış edən və eyniyyətini pozmadan digər xətti sıralarda təkrarlanan nitq parçasıdır.

7. Allefon - fonemin konkret şəkildə təzahürü, fonem variantı.

8. V. L. Zveqintsev. Oçerki po o6şemu yazikoznanie, s. 213.

9. Bəzən dilçilik ədəbiyyatında dil substratı anlayışının ilk dəfə Y. H. Bredsdorf tərəfindən irəli sürülməsi fikrinə də rast gəlmək olar (bax: Obşee yazikoznaniye. M,, 1970, s. 295),

10 Azərbaycan tarixi, I c. Bakı, 1961. s. 189. «Azərbaycan tarixi» kitabının müəllifləri Azərbaycanın yerli qəbilələrinin türkləşdirilməsini söyləməkdə haqlıdırlar, lakin bu prosesin gedişini düzgün göstərmirlər. Mövzu ilə əlaqədar olmadığı üçün həmin məsələyə toxunulmur.

11. Azərbaycan tarixi. 1 c. Bakı, 1961, s: 189. 142

12. U. Marr. İzbrannıe rabotı, t. I. M., 1933, s. 241.

13. Yenə orada.

14 Bax: Obşie yazikoznanie. 1 cild. M., 1970, s. 299. 146

15 Qlotoqoniya -dilin mənşəyi; dilin mənşəyini öyrənən dilçilik şöbəsi.

16. Fleksiya-söz sonuna əlavə olunan və morfoloji-sintaktik mənaların ifadəsinə xidmət edən morfem.

17. Aqqlutinasiya- yalnız bir mənası olan standart sözdəyişdirici şəkilçilərin sabit söz kökünə qoşulması.

18 Aorist - gələcəkli keçmiş, imperfekt - bitmiş keçmiş, plus-kvamperfekt - uzaq keçmiş zamanlar.

19 Bax: V. L. Zveçintsev. Oçerki po obşemu yazikoznaniyo.

20 Bax: E Sepir-Yazik. M, 1934, s. 171-172.